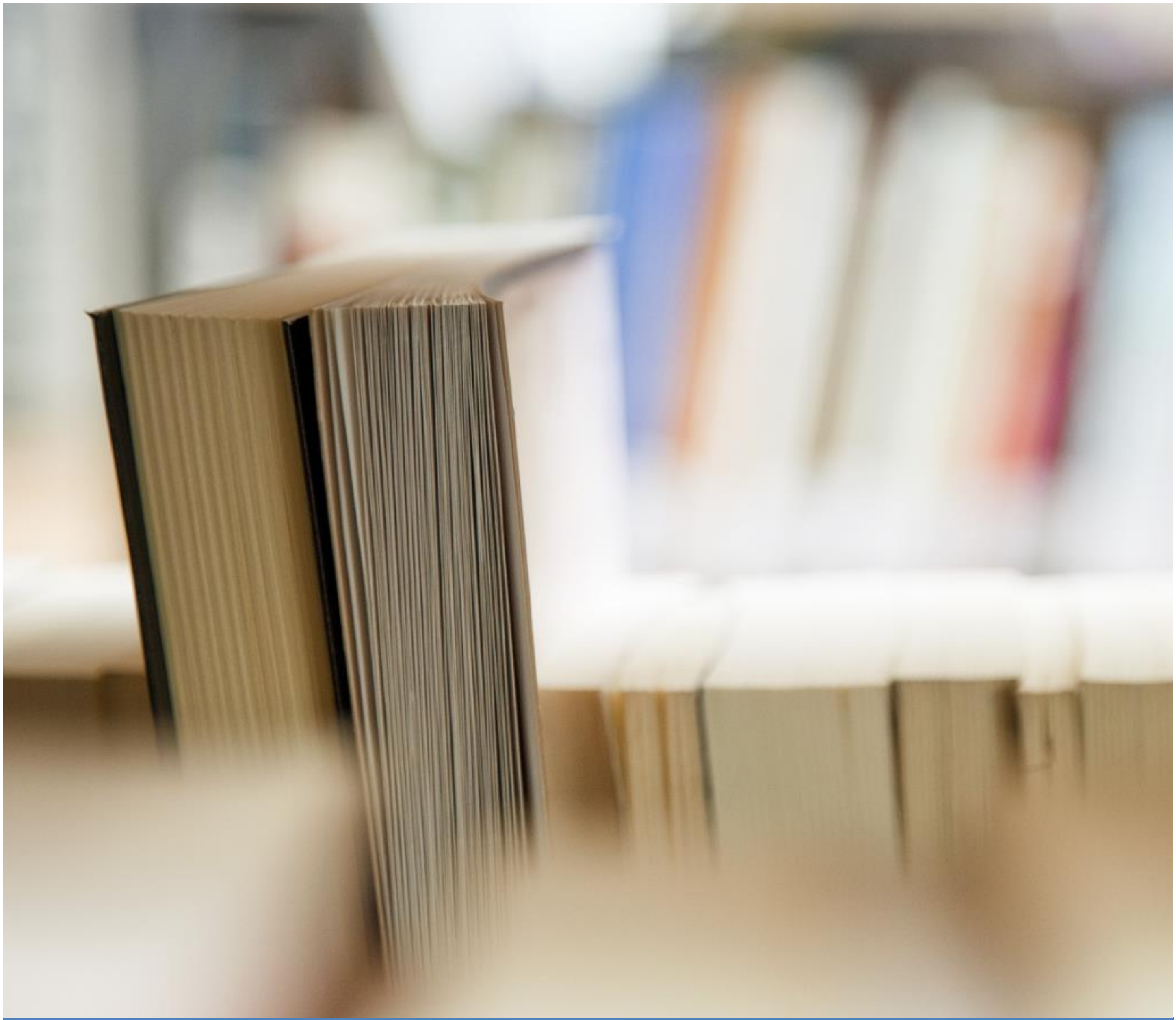

नेपालको सार्वजनिक प्रशासनका मामिलाहरू

अङ्क ३

अनुसन्धान तथा परामर्श सेवा विभाग

२०७४

नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान

नेपालको सार्वजनिक प्रशासनका मामिलाहरू
अङ्क ३

अनुसन्धान तथा परामर्श सेवा विभाग

नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान

जावलाखेल, ललितपुर

२०७४

सम्पादक
भरत थापा
त्रिलोचन पोखेल
अनिल गुप्ता
शैलजा उपाध्याय

समीक्षक
डा. रघु विष्ट
उत्तम आचार्य
शिवहरि अधिकारी
कृष्ण सिग्देल
अनिता पौडेल

भाषा सम्पादक
उत्तम आचार्य
रामेश्वर भण्डारी

प्रतिलिपि अधिकार
अनुसन्धान तथा परामर्श सेवा विभाग, नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, जावलाखेल, ललितपुर ।

info@nasc.org.np, rcsd@nasc.org.np
Available online http://www.nasc.org.np
© 2017 Nepal Administrative Staff College
ISSN 2467-9127 (print)
ISSN 2467-9135 (online)

प्रकाशन मिति
आषाढ २०७४

यो प्रकासनमा भएका लेखहरूमा व्यक्त गरिएका विचारहरू लेखकका व्यक्तिगत हुन्, तिनीहरूले प्रतिष्ठान वा लेखक आबद्ध संस्थाको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

मन्तब्य

नेपालको सार्वजनिक प्रशासनका मामिलाहरु अंङ्क ३ प्रतिष्ठानमा प्रशिक्षणरत ३० औं आधारभूत प्रशासन प्रशिक्षणका प्रशिक्षार्थीहरुले सार्वजनिक प्रशासन भित्रका विभिन्न पक्षहरुलाई समेटी तयार पारिएको मामिलाहरुको संगालो हो । यसमा प्रशिक्षार्थीहरुले नेपालको सार्वजनिक प्रशासनको वर्तमान अवस्थाको प्रतिनिधि घटनाहरुको मार्फत यथार्थ चित्रण गर्नुका साथै यसमा रहेका समस्या तथा समाधानका विकल्पहरु पनि प्रस्तुत गरेका छन् । ती मामिलाहरु नेपालको सार्वजनिक प्रशासनको बारेमा जानकारी लिन चाहनेका लागि सन्दर्भ सामाग्री हुन सक्छन् ।

प्रतिष्ठानले प्रशिक्षणहरुलाई गुणस्तरीय र यथार्थ परक बनाउन तथा प्रशिक्षार्थीलाई लगनशील रहन हौसला प्रदान गर्न मामिलाहरुको संगालो निरन्तर प्रकाशन गरिरेहेको छ । यसमा प्रकाशित मामिलाहरु प्रशिक्षण सामाग्रीको रुपमा पनि प्रयोग हुने अपेक्षा लिएको छु ।

मामिला प्रकाशित भएका सवै प्रशिक्षार्थीहरुलाई वधाई दिन चाहन्छु र प्रकाशनको चाँजोपाँजो मिलाउने सवै मित्रहरुलाई धन्यवाद प्रकट गर्दछु ।

पुण्यप्रसाद न्यौपाने
कार्यकारी निर्देशक

२९ असार २०७४
नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान
जावलाखेल, ललितपुर ।

प्रकाशनका बारेमा

नेपालका सार्वजनिक प्रशासनका मामिलाहरु अङ्क ३ नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठानले सञ्चालन गरेको ३० औं आधारभूत प्रशासनिक प्रशिक्षणको क्रममा नेपाल सरकारका नवनियुक्त शाखा अधिकृतहरुले सार्वजनिक प्रशासनका विभिन्न विषय तथा मुद्दालाई अध्ययन, अनुसन्धान गरी तयार पारेका लेखहरुलाई पुनःअध्ययन र विश्लेषणगरी प्रकाशित गरिएको छ । अघिल्लो अङ्कझैं यस अङ्कले पनि प्रशिक्षार्थीहरुको अध्ययन तथा अनुसन्धानमा थप प्रेरणा दिनेछ । साथै, लेखहरुलाई विभिन्न प्रशिक्षण कार्यक्रमहरुमा सन्दर्भ सामग्रीका रुपमा प्रयोग गरी प्रशिक्षणलाई व्यावहारिक तथा समय सापेक्ष बनाउन सकिने विश्वास लिएका छौं ।

सकेसम्म धेरै तथा स्तरीय कृतिहरुलाई स्थान दिने प्रयास गर्दा यो दोश्रो सङ्ग्रहमा नेपाली र अंग्रेजीका गरी विभिन्न १८ वटा मामिलाहरु समेटिएका छन् । यस सङ्ग्रहमा नेपालको सार्वजनिक प्रशासनका विविध पक्षहरुलाई उजागर गरी तयार पारिएका मामिलाहरुले सार्वजनिक नीति निर्माता, निर्णायक तहमा रहेका प्रशासक एवं अध्ययन तथा अनुसन्धानकर्ताहरुलाई विषयवस्तुको गहनतालाई बुझ्नका निमित्त सहयोग प्रदान गर्नेछ भन्ने आशा गरिएको छ । नेपालको संविधान २०७२ ले नेपालको सार्वजनिक प्रशासनको आमूल परिवर्तनको खाँका कोरेको छ । देशलाई संघीयकरण गरी सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन अधिकारहरुको निक्षेपण गरिएको छ । यस अवस्थमा सार्वजनिक प्रशासनलाई कसरी प्रभावकारी बनाउने ? सेवालाई सर्वसाधारण जनताको पहूँचमा कसरी पुऱ्याउने ? भन्ने जस्ता प्रश्नहरु अझै पनि पेचिला रहेका छन् । त्यसको लागि यो संग्रहमा रहेका मामिलाहरु सन्दर्भ सामाग्रीको रुपमा लिन सकिन्छ ।

मामिलाहरु तयार गर्नु हुने ३०औं आधारभूत प्रशासनिक प्रशिक्षणका संपूर्ण प्रशिक्षार्थीहरुलाई धन्यवाद व्यक्त गर्दछौं । कृति छनौटमा भूमिका खेल्नु हुने समीक्षकहरु डा. रघु विष्ट, श्री शिवहरि अधिकारी, श्री कृष्ण सिग्देल र श्री अनिता पौडेल तथा भाषा सम्पादन गर्नु हुने श्री उत्तम आचार्य र श्री रामेश्वर भण्डारीलाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं । यो प्रकाशनलाई आफ्ना अमूल्य सुझावहरु तथा उत्प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने प्रतिष्ठानका कार्यकारी निर्देशक श्री पुण्यप्रसाद न्यौपाने, उपकार्यकारी निर्देशक डा. तारकबहादुर के.सी., वरिष्ठ निर्देशक श्री केदारबहादुर रायमाझी, वरिष्ठ निर्देशक श्री खुमराज पुन्जाली र निर्देशक श्री कमलनयन प्रधानलाई हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछौं ।

आगामी दिनहरुमा प्रकाशनको निरन्तरता र स्तरोन्नतिका लागि सम्पूर्ण पाठकहरुबाट सुझावको अपेक्ष गर्दछौं ।

सम्पादक

विषय सूचि

शीर्षक	पेज न
जिल्ला विकास समितिको कार्यालय पर्सामा उपभोक्ता समिति गठन विवाद अर्जुन शर्मा	१
मोहीले हक निखनाई लिने व्यवस्था खम्बराज राई	५
जिल्ला विकास समितिको कार्यालय लमजुङको सहायता कक्ष गणेश घिमिरे	९
सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण प्रणालीमा ढिलो मृत्युदर्ताले निम्त्याएको जटिलता मनोज प्रसाद दाहाल	१३
जिल्ला विकास समिति धनकुटाको अपाङ्गमैत्री भौतिक संरचना प्रदिपचन्द्र सुबेदी	१९
उपभोक्ता समिति मार्फत योजना सञ्चालनको प्रभावकारिता पवन कुमार गुप्ता	२७
जीर्ण मोठले निम्त्याएको समस्या विक्रम थापा	३२
ढाँड-बादीकोट मोटरबाटो निर्माणमा उपभोक्ता समितिको लापरवाही बिक्रम शर्मा	३६
कर नतिर्नेलाई फोहोर उपहार कार्यक्रम राजन पराजुली	४०
रुकशानाको नागरिकता प्राप्तिको संघर्ष स्मीता पौडेल	४५
हातहतियार खरखजना मुद्धामा जिल्ला प्रशासन कार्यालय, धनकुटाले गरेको निर्णय सूर्य प्रसाद शर्मा	४९
जग्गाको क्षेत्रफल संशोधनमा प्रमानसिंह सुनारले खेपेको सास्ती सुरेश पन्थी	५२
जिल्ला प्रशासन कार्यालय मोरंगमा विस्तारित सेवाप्रवाह प्रणालीको प्रभावकारिता सुसना शर्मा	५७
Poor Record Management: Reflection of Intention, Attitude and Work Culture Narbada Ghimire	६०
Effects of Weak Monitoring and Evaluation of Development Projects in Rukum District Kiran Thapa	६४
Illuminating Bharatpur: Installation of Solar Street Light of 40 W and 60W in Bharatpur Sub-Metropolitan City Sabita Adhikari	७०
Facilitating Development Intervention of Daraudi Small Hydropower Project in Gorkha Sushil Kumar Bhandari	७३
Dual Marriage Registration in Dhangadhi Sub-Metropolitan City Office Yashoda Aryal	७७

जिल्ला विकास समितिको कार्यालय पर्सामा उपभोक्ता समिति गठन विवाद

अर्जुन शर्मा

१. पृष्ठभूमि

स्थानीय स्तरमा जनताका वास्तविक आवश्यकता सम्बोधन हुने गरी विकास आयोजनाको तर्जुमा र सञ्चालन गर्न आवश्यक जिम्मेवारी र अधिकार स्थानीय स्तरमा नै प्रदान गरी जवाफदेहिता बहन गर्न सक्ने निकायको विकास गर्ने उद्देश्यका साथ स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ ले स्थानीय निकायको स्थापना गरेको हो । ऐनको भाग चारमा जिल्ला विकास समिति सम्बन्धी व्यवस्था उल्लेख छ ।

आयोजनाबाट प्रत्यक्ष लाभ पाउने व्यक्तिहरुको समूहले कुनै आयोजना निर्माण, सञ्चालन, व्यवस्थापन र मर्मत सम्भार गर्नको लागि आफूहरु मध्येबाट निश्चित प्रक्रिया बमोजिम गठन गरेको समितिलाई उपभोक्ता समिति भनिन्छ । जनताको माग बमोजिमका स-साना विकास निर्माणसँग सम्बन्धित आयोजनाहरु सामाजिक परिचालनको माध्यमबाट सञ्चालन गर्दा अपनत्व बोध हुने, जवाफदेहिता बहन हुने तथा स्थानीय स्रोत, साधन र सीपको महत्तम प्रयोग हुने हुनाले त्यस्ता आयोजनाको सञ्चालन स्थानीय उपभोक्ता समितिको माध्यामबाट गर्नुपर्ने मान्यता विकास भएको हो । यस मान्यता विपरित विकास आयोजनामा व्यक्तिगत तथा समूहगत स्वार्थ गाँसिन जाँदा उपभोक्ता समिति गठन विवाद देखापर्ने गरेका छन् ।

पर्सा जिल्ला पकहामैनपूर गा.वि.स. वडा नं. ६ मा सञ्चालन हुने अधुरो कृषि बजार सेड निर्माण (जिविसको लागि प्राप्त हुने कवाडी अनुदान रकमबाट निर्माण गर्ने गरी गत आ.व. को जिल्ला परिषद्बाट स्वीकृत आयोजना) र वडा नं. ७ मा सञ्चालन हुने पकहा- मैनपुर सडक ग्राभेल गर्ने आयोजना (निर्वाचन क्षेत्र पूर्वाधार विशेष कार्यक्रम अन्तर्गत निर्वाचन क्षेत्र नं. ४ को निर्वाचन क्षेत्र विशेष कार्यक्रम निर्देशन तथा व्यवस्थापन समितिको बैठकबाट छनोट भएको आयोजना) सञ्चालनको लागि उपभोक्ता समिति गठनमा उत्पन्न विवादलाई प्रस्तुत मामिला अध्ययनको विषयको रुपमा उठान गरिएको छ ।

२. समस्याको कथन

उपभोक्ता समिति गठनको लागि गाविस सचिवको उपस्थितिमा भएको आम भेलामा राजनीतिक खिचातानीका कारण कुनै सहमति नभई कुनै पनि सदस्यको नाम आउन नसकी स्थगित भएकोमा भोलिपल्ट गाविस सचिवको अनुपस्थितिमा केही टाठा बाठा व्यक्तिहरुले आफ्ना पक्षका केही मान्छे जम्मा गरी दुइ वटा उपभोक्ता समिति गठन गरेर गाविस सचिवलाई हस्ताक्षर गर्न दवाव दिएपश्चात् दवावमा परी सचिवमार्फत् उपभोक्ता समिति गठन भएको जानकारी जिविसमा दिइएको थियो । यस सम्बन्धमा छब्बिस जनाको स्थानीयवासीको समूहले जिविस पर्सामा निवेदन र जिल्ला प्रशासन कार्यालय पर्सामा ठाडो उजुरी मार्फत् सो उपभोक्ता समिति बदर गरी अर्को उपभोक्ता समिति गठन गरी कार्य अगाडि बढाउन माग गरेको थियो ।

यसरी गठन भएका उपभोक्ता समितिहरुमध्ये सडक ग्राभेल आयोजनाको समितिमा तेत्तिस प्रतिशत महिला सहभागिता नभएको, कृषि बजार सेड निर्माण आयोजनाको समितिमा दुई जनाको नाम केरमेट गरी अर्के व्यक्तिको नाम लेखिएतापनि केरमेटमा उपभोक्ता समितिका अध्यक्ष वा गाविस सचिवको हस्ताक्षर नभएको र दुवै उपभोक्ता समितिको अनुगमन तथा सहजीकरण गर्न एउटा मात्र अनुगमन तथा सहजीकरण समिति गठन भएको कारण कार्यविधिगत त्रुटी देखिएको थियो ।

उपभोक्ता समिति विवाद कायमै रहँदा योजना सम्झौता गर्ने म्याद समाप्त भई दुवै योजना सञ्चालनमा उपभोक्ता समितिहरु बञ्चित हुनसक्ने, बर्षायाम शुरु भएपश्चात् आयोजनाको काम प्रभावित हुने र काम तोकिएको समयमा समाप्त नहुँदा रकम फ्रिज हुन सक्ने देखिन्छ । तसर्थ उपभोक्ता समिति गठन प्रक्रियामा भएको कार्यविधिगत त्रुटी हटाई पुनः सूचना प्रकाशित गरी गाविस सचिवको अध्यक्षतामा आम नागरिकको भेला आयोजना गरी अधिकतम सहमतिको आधारमा पारदर्शी तरिकाले उपभोक्ता समिति गठन गरेर मात्र आयोजना प्रभावकारीरुपमा सञ्चालन एवं कार्यान्वायन गर्न सकिन्छ

३. मामिलाको विश्लेषण

३.१ मामिलाको कथन

जिल्ला विकास समितिलाई नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुने कबाडी अनुदान रकमबाट निर्माण हुने गरी पर्सा जिल्लाको पकहामैनपूर गाविस वडा नं. ६ मा अधुरो कृषि बजार सेड निर्माण आयोजना सञ्चालनार्थ उपभोक्ता समिति गठनको लागि जिविसबाट मिति २०७२/१२/१२ मा पत्राचार गरिएको थियो । त्यस्तै गरी निर्वाचन क्षेत्र पूर्वाधार विशेष कार्यक्रम अन्तर्गत छनोट भएको पकहा-मैनपूर सडक ग्राभेल गर्ने आयोजना सञ्चालन गर्न उपभोक्ता समिति गठन गरी सिफारिस गर्न मिति २०७२/१२/१४ मा पत्राचार गरिएको थियो ।

स्थानीय निकाय श्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ को बुँदा नं. २५ मा उपभोक्ता समितिको गठन सम्बन्धी प्रावधान उल्लेख गरिएको छ । उपभोक्ता समितिबाट आयोजना कार्यान्वायन र सञ्चालन गर्दा आयोजनाबाट प्रत्यक्ष लाभान्वित हुने घरपरिवारको पहिचान गरी त्यस्ता घरपरिवारको आम भेलाबाट सम्बन्धित आयोजनास्थलमा नै सातदेखि एघार सदस्यीय उपभोक्ता समिति गठन गर्नुपर्ने र त्यस्तो समितिमा एक तिहाइ महिलाको प्रतिनिधित्व अनिवार्य हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यस्ता समितिबाट हुने आयोजना सञ्चालन वा कार्यान्वायनमा अनुगमन एवम् सहजीकरण गर्न लाभान्वित परिवारमध्येबाट कम्तिमा दुई जना महिला र वडा नागरिक मञ्चबाट एकजना प्रतिनिधिसमेत रहने गरी पाँच सदस्यीय अनुगमन तथा सहजीकरण समितिको गठन हुनुपर्ने प्रावधान रहेको छ ।

मिति २०७२/१२/२९ मा सडक ग्राभेल आयोजनाको उपभोक्ता समिति गठनका लागि बोलाइएको आम भेलाले विवादका कारण समिति गठन गर्न नसक्दा अर्को सूचना प्रकाशित नभएसम्म प्रक्रिया स्थगित भएको थियो । त्यसको ठीक भोलिपल्ट सचिवको अनुपस्थितिमा दुवै आयोजनाको लागि उपभोक्ता समिति गठन गर्न केही स्थानीय टाँठाबाठाहरुको समूहले आफ्ना पक्षका मानिसको भेला बोलाई दुई छुट्टाछुट्टै उपभोक्ता समिति गठन गरेका थिए । गाविस सचिवलाई दवाव आएपश्चात् निजले माइन्यूटको प्रतिलिपि सहित दुवै समितिलाई जिविसमा सिफारिस गरेका थिए । कार्यविधिगत तथा प्रक्रियागत त्रुटी हुँदाहुँदै समितिहरु सिफारिस गरेकोमा असन्तुष्ट हुँदै छब्बिस जनाको स्थानीयवासीको समूहले मिति २०७३/०१/६ मा जिविसमा निवेदन र मिति २०७३/०१/७ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालय पर्सामा

ठाडो उजुरी दर्ता गरी उपभोक्ता समिति भंग गरी नयाँ उपभोक्ता समितिमार्फत् आयोजना सञ्चालन गर्न आदेश माग गरेको थियो ।

३.२ समस्या उत्पन्न हुनाका कारणहरु

प्रस्तुत मामिलालाई केन्द्रमा राखेर अध्ययन गर्दा उल्लिखित समस्या उत्पन्न हुनाका कारणहरु देहायबमोजिम पहिचान गरिएको छः

- उपभोक्ता समितिसम्बन्धी अवधारणागत ज्ञानको कमी ।
- उपभोक्ता समिति गठनको कार्यविधिगत पक्षलाई बेवास्ता गर्नु ।
- विकास बजेटमा व्यक्तिगत एवं समूहगत स्वार्थ प्रकट हुनु ।
- राजनीतिक दलका कार्यकर्तामा व्यत्तिगत स्वार्थ हावी हुनु ।
- स्थानीय निकाय लामो समयदेखि जनप्रतिनिधिविहीन हुनु ।

३.२ समस्याबाट देखापर्ने/देखापर्न सक्ने असरहरु

उपभोक्ता समिति गठनमा विवाद लम्बिदै जाँदा देहायबमोजिमका प्रभावहरु देखापर्दछन्ः

- समयमा आयोजना सम्पन्न नहुने ।
- आयोजनाको गुणस्तरीय पक्ष कमजोर रहन सक्ने ।
- विवाद समाधानमा श्रोत, साधन र समय खर्च हुने ।
- जिविसको न्यूनतम शर्त तथा कार्यसम्पादन मापनमा प्रभाव पर्न सक्ने ।
- आयोजना सम्पन्न नगरी विवाद मात्र गरिरहने समूदाय भविष्यमा अवसरबाट बञ्चित हुनसक्ने ।

४. समस्या समाधानका लागि गरिएका प्रयासहरु

समस्या समाधान गरी आयोजना समयमै सम्पन्न गर्नको निम्ति विभिन्न निकायले आ-आफ्नो स्थानबाट पहल कदमी लिएको देखिन्छ । मिति २०७३/०१/०७ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालयले ठाडो उजुरी उपर सुनुवाई गर्दै आवश्यक कारबाहीको लागि जिविसलाई पत्र लेखेको थियो । मिति २०७३/०१/१६ मा जिविसले सम्बन्धित गाविसलाई पत्र लेख्दै यस भन्दा अगाडि गठन भएका उपभोक्ता समितिमा कार्यविधिगत र प्रक्रियागत त्रुटी रहेकोले स्थानीय श्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ को बुँदा नं. २५ बमोजिम दुई वटा उपभोक्ता समिति र दुई छुट्टाछुट्टै आयोजना अनुगमन तथा सहजीकरण समिति सात दिन भित्रमा गठन गरी कार्यालयमा जानकारी गराउन निर्देशन दिएको थियो ।

तोकिएको समय सीमामा पनि कार्य सम्पन्न नभएको र बैशाख मसान्तमा आयोजना सम्झौता गर्ने अन्तिम म्याद रहेकोले जिविसको कार्यालयको अग्रसरतामा मिति २०७३/०१/२६ मा स्थानीय विकास अधिकारी, योजना अधिकृत, कार्यालय अबद्धतामा संलग्न प्रशिक्षार्थी अधिकृत (प्रस्तुत मामिला अध्ययनर्ता), सम्बन्धित गाविसका सचिव, स्थानीय राजनीतिक दलका प्रतिनिधि, उजुरीकर्ता लगायतको छलफल भई जिविसको प्रतिनिधिको उपस्थितिमा उपभोक्ता समिति गठन विवाद समाधान गर्ने सहमति भएको थियो ।

गाविसले गाविस सचिवको अध्यक्षता, जिविसका प्रतिनिधिको उपस्थिति, सामाजिक परिचालक, स्थानीय राजनीतिक दलका प्रतिनिधि, स्थानीय भद्र भलाद्मीसहित जम्मा ३१५ जनाको उपस्थिति रहेको सर्वपक्षीय भेला आयोजना गरी दुइ आयोजनाको सञ्चालनका लागि दुई छुट्टाछुट्टै उपभोक्ता समिति र दुई वटा आयोजना अनुगमन तथा सहजीकरण समिति गठन गरी मिति २०७३/०१/२८ मा जिविसमा सिफारिस गरेको थियो । आमभेलामा पुन विवाद उत्पन्न भई अप्रत्यासित घटना घट्न सक्ने देखेर भेलास्थलमा सुरक्षाको लागि जिल्ला प्रशासन कार्यालयको समन्वयमा ठूलो संख्यामा प्रहरी समेत परिचालन गरिएको थियो । गाविसले सिफारिस गरेका उपभोक्ता समितिले अधुरो कृषि बजार सेड निर्माण आगामी असार दश गते सम्म र सडक ग्राभेल आयोजना आगामी असार पन्ध्र गतेसम्म सम्पन्न गर्ने गरी जिविससँग आयोजना सम्झौता गरी कार्य प्रारम्भ भएको छ ।

५. निष्कर्ष

स्थानीय जनताको मागको आधारमा तर्जुमा भई आएका स-साना आयोजनाहरु सामाजिक परिचालनमार्फत् सञ्चालन गर्दा स्थानीय सीप, साधन र श्रमको प्रयोग हुने, स्थानीय स्तरमा रोजगारी सृजना भई गरिबी न्यूनीकरण हुने, आयोजनामा अपनत्व बोध हुने तथा जवाफदेहिता बहन हुने हुँदा त्यस्ता आयोजना सञ्चालन एवं कार्यान्वायन उपभोक्ता समितिको माध्यामबाट गर्नुपर्ने मान्यता विकास भएको हो । यस मान्यता विपरित स्थानीय स्तरमा जनतामा रहेको न्यून चेतनास्तर, विकास बजेटमा प्रकट हुने व्यक्तिगत र समूहगत स्वार्थ, स्थानीय निकायमा जनप्रतिनिधिहरुको रिक्तता, राजनीतिक दलका कार्यकर्तामा गिर्दो इमानदारिता र नैतिकताका कारण विकास आयोजना सहजरुपमा कार्यान्वायन भई समयमै र तोकिएको गुणस्तरमा सम्पन्न हुनुको सट्टा उपभोक्ता समिति गठनमा नै विवाद देखापर्ने गरेका छन् । प्रस्तुत मामिला अध्ययनमा उपभोक्ता समिति गठनमा रहेको कार्यविधिगत त्रुटी हटाई जारी विवाद समाधानमा जिविसले खेलेको भूमिका अनुकरणीय छ । जिविसबाट सञ्चालित यस्ता आयोजनाको नियमित र प्रभावकारी अनुगमन गर्ने कार्यमा पनि जिविसले त्यति नै तदारुकता देखाउनु पर्दछ । जिल्ला विकास समितिमा लागू भएको स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम मार्फत् स्थानीय जनताको चेतनाको स्तर अभिवृद्धि गर्ने, राजनीतिक दलले आफ्ना कार्यकर्तालाई विवादका लागि नभई विकासका लागि प्रशिक्षित गर्ने तथा स्थानीय स्तरमा उपभोक्ता समिति गठन विवाद समाधान गर्न जिविसले समयमै उचित पहलकदमी लिने तथा उपभोक्ता समितिबाट सञ्चालित वा निर्माण हुने विकास कार्यको स्थलगत अनुगमन कार्यलाई नियमित गर्न सकेमा मात्र स्थानीय निकायमा सरकारको बढ्दो अनुदानले आशातित प्रतिफल प्राप्त गर्न सक्दछ ।

मोहीले हक निखनाई लिने व्यवस्था

खम्बराज राई

१. पृष्ठभूमि

मालपोत ऐन २०३४ जारी भएपछि वि.सं. २०३५-०१-०१ देखि अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत मालपोत कार्यालय स्थापना भएको हाल नेपाल सरकार भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय तथा भूमि सुधार तथा व्यवस्थापन विभाग अन्तर्गत रहेको छ । जग्गा प्रशासन तथा व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित कार्यहरु मालपोत कार्यालयबाट सम्पादन गरिन्छ । ती कार्यहरुमध्ये जग्गा प्रशासन सम्बन्धी हक निखनाई (हक साफी) कार्य पनि पर्दछ ।

सप्तरी जिल्ला, जोगनीया गा.वि.स. वडा नं. ३ बस्ने बाबुलाल मण्डलको नाति, सुनर मघैया धानुकको छोरा दशन मण्डल मघैया धानुक हुन् । उनको जन्म वि.सं. २००१ सालमा भएको थियो । उनको बाबु सुनर मघैयाले आफ्नो नाममा कुनै जग्गा जमिन नभएकोले भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ को दफा १५ अनुसार मोहीयानी हकको प्रमाण-पत्र लिएको थिए । जोगनीया गा.वि.स. वडा नं. २ र वाड नं. ३ क कि. नं. ४३९ को क्षेत्रफल ०-११-६ जग्गाको प्रमाणित मोही बाबुलाल भई पिता सुनर मण्डलको जीवन्तकालसम्म पिताले र उहाँको मृत्यु पश्चात छोरा दशन मण्डलले मोहीको हैसियत पाई निज दशन मण्डलले जग्गा अवाद गर्दै आएको देखिन्छ ।

पिता सुनर मण्डलको मृत्यु २०३४ साल अगावै भईसकेकोले श्री भूमि सुधार कार्यालय सप्तरीमा मि.नं. २३३६ को मोही नामसारी मुद्दा दर्ता गरी मिति २०७०।०८।२७ गतेको निर्णय (फैसला) बमोजिम भू.सु. का सप्तरीको पत्र बमोजिम श्री मालपोत कार्यालय सप्तरीबाट मोठ श्रेस्तामासमेत दशन मण्डलको नाम मोही महलमा समावेश कायम गरेका थिए । कित्ता नं. ४३९ को पूर्वपट्टी निकास बाटो सडक भै सोही सडकबाट पश्चिमतर्फ रहेको ४३९ कित्ताकाट भै कायम भएको पूर्वबाट ०-४-० जग्गा पारित गरी राम नारायण मण्डललाई हासिम अंसारीले बिक्री गरेको थियो । उक्त जग्गा मोही दशन मण्डलले आफूले भोगचलन गर्दै आएको तर कुनै जानकारी बिना नै उक्त जग्गा नारायण मण्डललाई बिक्री गरेकोमा हक निखनाई पाउँ भनी मालपोत कार्यालय सप्तरीमा नालिस दिएको देखिन्छ ।

२. समस्याको कथन

सप्तरी जिल्ला, जोगनीय गा.वि.स., वडा नं. २ बस्ने दसन मण्डल मघैया वादी भएको, सप्तरी जिल्ला, गा.वि.स. जोगनीया, वडा नं. ३ बस्ने रामनारायण मण्डल, ऐजन, ऐजन बस्ने महमद हासिम अंसारी प्रतिवादी भएको मुद्दामा दसन मण्डलको फिराद दावीबाट गा.वि.स. जोगनीया, वडा नं. ३ क कित्ता नम्बर ४३९ को ०-११-६ जग्गा भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ लागू हुनु पहिलादेखि मोहीमा कमाई आई भूमि सम्बन्धी ऐनले निर्धारण गरेको प्रक्रिया पूरा गरी निवेदकले मोहीयानी हकको प्रमाण-पत्र प्राप्त गरी मोहीमा कमाई आएकोमा उक्त कित्ता नम्बर (कि.नं.) ४३९ को ०-११-६ जग्गामध्ये ०-४-० जग्गा रजिष्ट्रेशन नम्बर (र.नं.) २०४७ख मिति २०७१/०५/३१ मा विपक्षी रामनारायण मण्डललाई रजिष्ट्रेशन पास जानकारी नदिई गरिदिएकोले मुलुकी ऐन लेनदेन व्यवहारको ११, १२ र १२ को देहाय १ बमोजिम कि.नं. ४३९ को जग्गा कित्ताकाट भई कायम भएको कि.नं. ९५९ को ०-४-० जग्गा निखनाई पाउँ भनी मिसिल नम्बर (मि. नं.) ३ख/२०७२/२०७३ का मिसिल संलग्न फिराद देखिएको छ ।

विपक्षीमध्येका महमद हासिम अंसारीले मिति २०७२/१२/०८ मा म्याद बुझी प्रतिउत्तर नफिराई बसेको त्यस्तै विपक्षीमध्ये रामनारायण मण्डलले मिति २०७१/०८/१३ मा म्याद बुझी वादीदावी बमोजिमको साविक जग्गाधनी हासिम अंसारीले विपक्षी वादीलाई उल्लेखित जग्गा लिन भनी पटक-पटक अनुरोध गर्दा आजभोलि गरी टार्दै ल्याई वास्ता नै नगरी हासिम अंसारीलाई रुपैयाको खाँचो परी औषधि उपचार गर्न समस्या भएकोले जग्गा खरिद गरी लिएको हुँ । विपक्षी वादीले गाउँघरको रिसिबीले झुठा नालिस गरेको हो, वादीदावी झुठा वादीबाट अलग फुर्सद पाउँ भनी प्रतिउत्तर जिकिर गरिएको छ

प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी विपक्षी हासिम अंसारीले विपक्षी रामनारायण मण्डललाई र.नं. २०४७ ख मिति २०७१/०५/३१ को पारित राजीनामा (पा.रा.) ले २ नं. जोगनीया वडा नं. ३ , कि. नं. ४३९ को ०-११-६ मध्ये ०-४-० जग्गा विक्री गरेकोले सो जग्गामा मोहीमा दसन मण्डल भएकोले निजलाई बराबर जग्गा लिन भन्दा आलटाल गरी हासिम अंसारीलाई औषधि उपचार गर्न रकम लिई किनेको हो र म माथि रिसिबीले झुठा नालिस गरेको हो, झुठा वादीदावीबाट फुर्सद पाउँ भनी विपक्षी रामनारायण मण्डलको प्रतिउत्तर रहेकोमा सो जग्गामा मोही छ कि छैन ? श्रेस्ता भिडाई हेर्दा मोही महलमा दशन मण्डल तथा पारित लिखतमा मोहीको नाम उल्लेख रहेकोमा विवाद देखिएन । जहाँसम्म साक्षीका भनाईको आधारमा भन्न र मान्न कानुन व्यवहारमा र प्रमाणबाट नमिल्ने भनी देखिएको अवस्थामा र वादी उक्त साविक कित्ता नम्बर (सा.कि.नं.) ४३९ को ०-११-६ को मोही कायम भइरहेको मोहीको प्रमाण-पत्र प्राप्त भईरहेको अवस्थामा वादी हक प्राप्त मोही देखिएको र म्यादभित्रै निखन्नाई पाउँ भनी धरौटी राखी उजुरी गरेकोले वादीको फिराद वादी बमोजिम दावीको जग्गामध्ये आधा जग्गामा वादीको सन्धीसर्पन नपर्ने हकवाला नभए वा भए पनि निजले ननिखन्नेमा लिखत रजिष्ट्रेशन भएका मितिले ऐनका म्यादभित्र मोहीले उजुर गरी निखनाई लिन पाउँछ भन्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ ।

३. विश्लेषण

मालपोत कार्यालय सप्तरी मुद्दा फाँटमा हक निखन्नाई पाउँ भनी मोहीबाट परेको नालिस उपर नियमानुसार, कार्यविधि र प्रक्रिया पुऱ्याई निर्णय गरेको मुद्दाको असर, प्रभाव, प्रयास र परिणामहरुको विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ :

३.१ असर तथा प्रभाव

- भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ ले निर्धारण गरेको प्रक्रिया पूरा गरी मोहीमानी हकको प्रमाण -पत्र प्राप्त गर्ने मोहीले कमाई आएको जग्गा, जग्गाधनीले जानकारी नदिई अन्य व्यक्तिलाई रजिष्ट्रेशन पास गर्दा निखन्नाई लिन पाउने र म्याद थाहा नपाएमा अधिकार गुम्न सक्ने देखिएको,
- जग्गाधनीले मोहीको कमाई रहेको जग्गा थाहा/जानकारी नदिई बिक्री गरेकोले कानुन विपरित काम देखिएको
- म्यादभित्रै निखनाई पाउँ भनी मोही दसन मण्डले उजुरी गर्न धरौटी राख्नु परेको यसरी धरौटी राख्नलाई ऋण गरी राख्न परेको,
- दाबीको जग्गामध्ये आधा जग्गामा वादीको सन्धी-सर्पन पर्ने हकवाला भए निजले निखनी नलिएमा मात्र मोहीले निखनी लिन पाउने व्यवस्था भएकोले दसन मण्डले नै पाउने स्पष्टता नदेखिएको,
- निखनाई दिने व्यक्तिले निखन्न पाउने हक पुगेको व्यक्तिको नाउँमा दाखिला खारेज गरी अड्डामा रहेको तमसुक र श्रेस्तामा व्यहोरा जनाउनु पर्ने तर मन्जुर नगरेमा पुनः हक कायम गराई ल्याउनु

अदालतमा जानुपर्ने व्यवस्था भए अनुसार बराबर दशन मण्डललाई जग्गा लिन भन्दा पनि आलटाल गरेकोले महमद हासिम अंसारीलाई औषधि उपचारवापत जग्गा किनेको हो, नालिस झुठा भएकोले वादीदावीबाट फुर्सद पाऔं भनी रामनारायाण मण्डलले प्रतिउत्तर दिएको ।
- मालपोत कार्यालयको मुद्दा शाखाबाट मुद्दाको छानबिन गरी वादी मोही दशन मण्डलले निखनाई लिन पाउने ठहर गरी फैसला सुनाएको ।

४. समस्या समाधानार्थ गरिएका प्रयास

मोही दशन मण्डलले हक निखनाई (हक सफी) लिन गरेको नालिसउपर कारबाही गरी उनको पक्षमा भएको फैसलाका लागि गरिएका प्रयासहरु निम्नानुसार छन् :

- दशन मण्डलले आफू मोहीको रुपमा रही भोग चलन गरी आएको जग्गा, जग्गाधनी हासिम अंसारीले जानकारी नगराई रामनारायाण मण्डललाई जग्गा बिक्री गरेकोमा उक्त जग्गा हक निखनाई पाउँ भनी मालपोत कार्यालय सप्तरीमा उजुर गरेको नालिसउपर आवश्यक कारबाही अगाडि बढाएको ।
- कार्यालयले श्रेस्ता भिडाई हेर्दा मोहीको महलमा र पारित लिखतमा मोहीको नाममा दशन मण्डलको नाम उल्लेख रहेको ।
- मोहीको मोहीयानी हकको लागि प्रमाण-पत्र बुझाउन तागेताका गर्दा मोहीले आफूसँग भएको प्रमाण-पत्र बुझाएको ।
- मोहीले रु. ५ लाख धरौटी राखी मालपोत कार्यालयमा नालिस (दरखास्त) दिएपश्चात बिक्री भई रामनारायण मण्डलको नाममा पास भइसकेको जग्गा रोक्का राखिएको ।
- हक निखनाई पाउँ भनी मालपोत कार्यालयमा फिराद पत्र दशन मण्डलले दिएकोले प्रतिउत्तरका लागि प्रतिवादी, महमद हासिम अंसारी र रामनारायण मण्डललाई म्याद तामेल गराई कार्यालयमा झिकाई मुद्दा अगाडि बढाइएको ।
- निखनाई दिने व्यक्तिले निखनाई दिन मञ्जुर नगरेकोले दरखास्तवालाको दाबी वा रजिष्ट्रेशन भएको लिखत वा अड्डामा रहेको श्रेस्ताबाट निखन्न दिनु पर्ने ठहर देखिएकोले वादीलाई निखनाई दिने भनी फैसला गरिदिएको ।
- उक्त फैसलामा प्रतिवादीको चित्त नबुझे प्रतिवादीलाई पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गर्न भनी सुनाई दिएको ।

४.१ परिणामहरु

- महमद हासिम अंसारीले बिक्री गरेको जग्गाको आफू मोही भएको भनी दशन मण्डलले दिएको उजुरी मालपोत कार्यालय सप्तरीले मोहीको महलमा मोही कायम भइरहेको र वादीहक प्राप्त गरेको
- जग्गा प्रशासन निर्देशिका २०५८ को परिच्छेद ११ अचल सम्पत्ति निखन्ने व्यवस्था (हक सफा) २८९ अनुसार हक हस्तान्तरण गरिएको अचल सम्पत्ति प्रचलित कानुनले तोकेको म्यादभित्र आफ्नो हक कायम गराई हक पुग्ने व्यक्तिले धरौटी राखी मालपोत कार्यालयमा नालिस गर्न सफल भएको ।
- मुलुकी ऐन, लेनदेन व्यवहारको १२ नं. तथा जग्गा प्रशासन निर्देशिका २०५८ को दफा २९२ (ग) मोहीले निखन्नाई लिन पाउने व्यवस्था अनुसार घरबारीको लागि किनेको २ रोपनी वा ३ कठ्ठासम्मको जग्गाबाहेक बिक्री भएको जग्गामा सन्धी सर्पन गर्ने हकवाला नभएमा वा भए पनि

निजले निखनी नलिएमा मोहीले निखनी लिन पाउने व्यवस्था भए अनुसार सन्धी-सर्पन गर्ने हकवाला कोही नभएको ।
- मोहीयानी हक प्राप्त हुने अवस्था भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २५ प्रारम्भ भएको मितिसम्म कुनै जग्गावालाको जग्गा मोहीको हैसियतले कमाई आएको व्यक्तिलाई (दफा) २५ (१) अनुसार प्राप्त हुने देखिएकोले मोही दशन मण्डललाई नै मोहीको रुपमा कायम रहीआएको देखिएको।
- मालपोत कार्यालय सप्तरीबाट मोहीको नाममा उक्त जग्गा निखनाई पाउने भनी फैसला सुनाएको ।

५. निष्कर्ष र सुझावहरु

५.१ निष्कर्ष

"मोही" भन्नाले अरुको जग्गावालाको जग्गा कुनै शर्तमा कमाउन पाई सो जग्गामा आफ्नो वा आफ्नो परिवारको श्रमले खेती गर्ने किसान सम्झनु पर्छ । मोहीले निर्धारित शर्त पूरा गरुञ्जेल खोस्न नपाउने गरी जग्गा कमाउने वा भोगचलन गर्ने व्यक्तिलाई प्रदत्त हकलाई मोहीयानी हक (Tenancy Right) भनिन्छ । मोहीयानी हक प्राप्त हुने अवस्था भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २५ प्रारम्भ भएको मितिसम्म कुनै जग्गावालाको जग्गा मोहीको हैसियतले कमाई आएको व्यक्तिलाई (दफा) २५ (१) अनुसार प्राप्त हुने देखिन्छ । मोहीले भोगचलन गर्दै आएको जग्गाको हक हस्तान्तरण गरिएमा अचल सम्पत्ति प्रचलित कानुनले तोकेको म्यादभित्र आफ्नो हक कायम गराउन हक पुग्ने व्यक्तिले परल मूल्य अन्य दायित्व व्यहोर्ने गरी आफ्नो नाउँमा कायम गराउने वा बन्धकी राखिएको सम्पत्ति ऋण चुक्ता गरी फिर्ता लिई हक निखनाई लिन पाउने व्यवस्था रहेको छ । जग्गामा सन्धी सर्पन गर्ने हकवाला नभएमा वा भएपनि निजले निखनी नलिएमा मोहीले निखनी लिन पाउँछ । यसै अनुसार मोही दशन मण्डलले भोगचलन गर्दै आएको जग्गा जग्गाधनी महमद हासिम अंसारीले रामनारायण मण्डललाई बिक्री गरेको देखिएकोले उक्त जग्गा निज दशन मण्डलले हक निखनाई लिन पाउने देखिन्छ ।

५.२ सुझावहरु

- भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ ले गरेको व्यवस्था अनुसार मोही तथा जग्गाधनीले आ-आफ्नो कर्तव्य र जिम्मेवारी पूर्ण रुपमा गर्नुपर्ने,
- मालपोत कार्यालयबाट जग्गा बिक्री वितरण हुँदा मोही लागेको जग्गा हो कि होइन, सो को यकिन गरी बिक्री वितरण गर्नु पर्ने,
- भूमि सुधार कार्यालयबाट मोहीको नाम अपडेट गर्नुपर्ने, साथै अरु कसैको नाममा नामसारी गर्नुपर्ने भए निवेदनको आधारमा नै यकिन गरी नामसारी गर्नुपर्ने,
- मोहीको मञ्जुरीबिना नै जग्गाधनीले कसैलाई जग्गा बेचबिखन गरेमा आवश्यक थप कारबाही गर्नुपर्ने,
- मोहीले हक निखनाई लिन पाउने जग्गामा सहज प्रक्रिया र मालपोत कार्यालयको सहयोगमा हक निखनाई दिनुपर्ने ।

जिल्ला विकास समितिको कार्यालय लमजुङको सहायता कक्ष

गणेश घिमिरे

१. पृष्ठभूमिः

जिल्ला विकास समितिको कार्यालय विभिन्न आर्थिक, सामाजिक क्रियाकलापहरु संचालन गर्दै सामाजिक न्याय तथा समानता कायम गरी स्थानीय स्वायत्त शासनको माध्यमबाट समग्र जिल्लालाई समृद्ध गराउने महत्वपूर्ण स्थानीय निकाय हो । प्राय अधिकांश जिल्लामा जिल्ला प्रशासन र मालपोत पछि बढी सेवाग्राहीहरु सेवा लिनको लागि आउने कार्यालय जिल्ला विकास समितिको कार्यालय हो। विकास निर्माण विभिन्न सिफारिस लगायतका सेवा प्राप्त गर्न नागरिकहरु टाढा-टाढाबाट सदरमुकाम आउने गर्दछन । सेवाग्राहीहरुलाई सामान्य सूचनाहरुको अभावले गर्दा उनीहरुलाई सेवा प्राप्त गर्न कठिनाई हुने र सेवाप्रदायकलाई समेत सेवा प्रवाह गर्न समस्या हुने गर्दछ । सार्वजनिक निकायले प्रवाह गर्ने सेवालाई प्रभावकारी रुपले संचालन गर्न कार्यालयमा सबै कुराहरुको तारतम्य मिल्नुपर्ने हुन्छ । कार्यालयको भौतिक संरचना, त्यहाँ काम गर्ने मानव संशाधन, स्रोतसाधनको उपलब्धता र प्रयोग तथा सेवा प्रवाहमा ICT को प्रयोग लगायत कर्मचारीको सेवाग्राहीप्रतिको व्यवहार र सेवाग्राही कत्तिको शिक्षित तथा सेवाप्रति जानकार छ भन्ने कुराले सेवाको प्रभावकारिता मापन गर्न सकिन्छ ।

जिल्ला विकास समितिको भवन केही समय पहिला मात्र निमार्ण भएको हुदाँ अत्याधुनिक तवरले निमार्ण गरिएको भवन सुन्दर, सफा तथा आकर्षक रहेको कार्यालयको अवलोकन गर्नै क्रममा पाइयो । जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, लमजुङले जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरुको समन्वयमा विभिन्न घुम्ती शीविर लगायतका विविध कार्यक्रमहरु संचालन गरिरहेको भएता पनि कार्यालय आउने सेवाग्राहीहरु सेवाको बारेमा त्यति धेरै जानकार नभएको नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, जावलाखेलले उपलब्ध गराएको सार्वजनिक सेवा सर्वेक्षणको फाराम भर्ने क्रममा सेवाग्राहीहरुको भनाईले पुष्टि हुन्छ । यस कार्यालयमा सेवा प्राप्त गर्न राहादानी लगायत विभिन्न सिफारिस तथा विकास निर्माण लगायतका सेवा र सुविधा प्राप्त स-साना बालबालिकादेखि बृद्दबृद्धासम्म विभिन्न उमेर समुहका मानिसहरु आउने गर्दछन । कार्यालय सेवा लिन आउने सेवाग्राहीहरु एउटा सेवा प्राप्त गर्नको २/३ पटकसमेत सेवा लिन आएको र कुन शाखा तथा फाँटमा जाने हो समेत अनबिज्ञ रहेको मैले विभिन्न शाखाहरुमा कार्य गर्दा थाहा पाए । सेवा लिन आउने सबैलाई हेल्प डेस्कको आवाश्यता नपर्न पनि सक्छ तर अधिकाशं सेवाग्राहीहरुलाई आवाश्यक पर्दछ भन्ने महसुश मैले गरे । हुनत यस कार्यालयमा नागरिक बडापत्र पनि छ त्यसबाट पनि मानिसहरुले थाहा पाउन सक्लान तर सबै सेवाग्राहीहरु उक्त बडापत्रमा लेखेका कुरा पढ्न सक्छन भन्ने पनि हुँदैन किनकी यस लमजुङ जिल्लाको साक्षरता दर तथा नागरिकहरुको अन्य पक्षहरुको विश्लेषणबाट पनि थाहा पाउन सकिन्छ । यदि यस कार्यालयमा हेल्प डेस्कको स्थापना गर्न सकिएमा यहाँ सेवा लिन आउने सेवाग्राहीहरुलाई सेवा लिन तथा सेवा प्रदायकलाईसमेत सेवा गर्न सजिलो हुनुका साथै लागत, समय लगायतका अन्य कुराहरु घटी छिटो, छरितो र प्रभावकारी ढंगबाट गर्न सकिन्थियो भन्ने महसुस भयो ।

२. समस्याको कथन

सुशासन ऐन, २०६४ तथा नियमावली, २०६५ मा सार्वजनिक निकायले बढी सेवाग्राहीको चाप हुने सरकारी कार्यालयहरुले हेल्प डेस्क अनिवार्य रुपमा राख्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । एकातिर कानुनी व्यवस्था अर्कोतिर व्यवहारिक आवाश्यकता यी दुवै कुरा गर्नु पर्ने देखिन्छ । कार्यालयमा कुन काम कुन शाखा तथा फाँटसँग समबन्धित भन्ने कुरा नबुझेर सेवाग्राहीहरु अलमल्लमा परिरहेका देखिन्थ्यो । कार्यालयमा आउन तर नागरिक बडापत्रमा लेखेको कुराहरु राम्रोसँग बुझ्न कठिन हने सेवाग्राहीहरु झन धेरै अलमलमा परेका देख्न सकिन्छ । यी विविध कुराले त्यहाँ कुनै न कुनै प्रकारको समन्वय अभाव झल्किन्थ्यो । कार्यालयमा सेवाग्राहीको चापका कारणले विकास निमार्णका कार्यहरु अगाडि बढाउन कठिनाई भइरहेको छ ।

३. मामिलाको विश्लेषण

३.१ मामिलाको इतिहास

सन् १९८० को दशकमा विश्व बैंकले अगाडी ल्याएको सुशासनको अवधारणा नेपालमा सन् २००० पछि चर्चा सुरु भयो । नेपालको सार्वजनिक सेवालाई प्रभावकारी बनाउन सुशासन ऐन, २०६४ ल्याइयो । सुशासन ऐनले खासगरी नागरिक बडापत्र, हेल्प डेस्क लगायत सेवा प्रदायक र सेवाग्राही दुवैलाई जिम्मेवार बनाई सार्वजनिक सेवालाई कम लागतमा, छोटो समयमा र बदलिदो समय अनुसार सेवालाई प्रभावकारी बनाई नागरिकको इच्छा अनुसार शासन संचालन गरि सरकारको बैधता पुष्टि गर्न नागरिक विश्वास कायम गर्दै सुशासन प्रबर्द्धन गर्ने परिकल्पना गरेको छ ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालयले मलाई २०७२ चैत्र २५ गतेबाट जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, लमजुङमा खटाएको थियो । जिल्ला विकास समितिको भवन केही समय पहिला मात्र निमार्ण भएको हुदाँ अत्याधुनिक तवरले निमार्ण गरिएको भवन सुन्दर, सफा तथा आकर्षक रहेको मलै कार्यालयको अवलोकन गर्नै क्रममा पाए । जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, लमजुङले जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरुको समन्वयमा विभिन्न घुम्ती शीविर लगायतका विविध कार्यक्रमहरु संचालन गरिरहेको भएता पनि कार्यालय आउने सेवाग्राहीहरु सेवाको बारेमा त्यति धेरै जानकार नभएको नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, जावलाखेलले उपलब्ध गराएको सार्वजनिक सेवा सर्वेक्षणको फाराम भर्ने क्रममा सेवाग्राहीहरुको भनाईले मलाई यस कार्यालयमा हेल्प डेस्कको आवाश्यकता महसुश भयो । यस कार्यालयमा सेवा प्राप्त गर्न राहादानी लगायत विभिन्न सिफारिस तथा विकास निर्माण लगायतका सेवा र सुविधा प्राप्त स-साना बालबालिका देखि बृद्बबृद्धासम्म विभिन्न उमेर समुहका मानिसहरु आउने गर्दछन । सेवा लिन आउने सबैलाई हेल्प डेस्कको आवाश्यता नपर्न पनि सक्छ तर अधिकाशं सेवाग्राहीहरुलाई आवाश्यक पर्दछ भन्ने महसुश मैले गरे । हुनत यस कार्यालयमा नागरिक बडापत्र पनि छ त्यसबाट पनि मानिसहरुले थाहा पाउन सक्लान तर सबै सेवाग्राहीहरु उक्त बडापत्रमा लेखेका कुरा पढ्न सक्छन भन्ने पनि हुँदैन किनकी यस लमजुङ जिल्लाको साक्षरता दर तथा नागरिकहरुको अन्य पक्षहरुको विश्लेषणबाट पनि थाहा पाउन सकिन्छ । यसमा यस यदि यस कार्यालयमा हेल्प डेस्कको स्थापना गर्न सकिएमा यहाँ सेवा लिन आउने सेवाग्राहीहरुलाई सेवा लिन तथा सेवा प्रदायकलाई समेत सेवा गर्न सजिलो हुनुका साथै लागत, समय लगायतका अन्य कुराहरु घटी छिटो, छरितो र प्रभावकारी ढंगबाट गर्न सकिन्थयो भन्ने आत्माविश्वास भई उक्त कुरा योजना, अनुगमन तथा प्रशासकीय अधिकृत

खिम बहादुर वि. क. समक्ष राखे । उहाँले यस कुरालाई मनन गर्दै सकारात्मक रुपमा लिए पछि मेरो सोच र आत्माविश्वास ह्वात्तै बढिरहेको थियो सोही क्रममा उत्त कुरा योजना अधिकृतले स्थानीय विकास अधिकारी शेखर पौड्याल समक्ष राखिदिनु भएछ । स्थानीय विकास अथिकारीले पनि यो कुरा मनन गरी यस कार्यलाई अगाडी बढाउन कुरामा सकारात्मक हुनु भएछ त्यसपछि योजना अधिकृत वि.क.ले उक्त कुरा मलाई जानकारी गराउनु भयो । त्यसपछि अन्य शाखाहरुको कामको अतिरिक्त यस विषयमा पनि मेरो चासो बढ्न थाल्यो र यसलाई कसरी व्यवहारमा रुपान्तरण गरी सेवाग्राहीहरु तथा सेवा प्रदायक निकाय स्वंम जिल्ला विकास समितिको कार्यालयलाईसमेत क्रमशः सेवा प्राप्त तथा प्रदान गर्न सहज हुनेछ । भन्ने दिशामा म अगाडि बढिरहे । फलस्वरुप यो काम गर्न सम्भव भयो ।

३.२ कारणहरु

जिल्ला विकास समितिको कार्यालय लमजुङमा हेल्प डेस्क आवाश्यक छ भन्ने विविध कारणहरु रहेका छन । जसलाई निम्नलिखित बुदाँगत रुपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- जिल्ला विकास समितिको कार्यालयमा दिनानुदिन बृद्धि हुँदै गएको कामको चाप ।
- सेवाग्राहीहरुलाई सेवा प्राप्त गर्न भइरहेको कठिनाई ।
- सार्वजनिक सेवामा आम नागरिकको बढ्दो अपेक्षा वृद्धि हुनु ।
- सेवाग्राही तथा सेवाप्रदायक दुबैमा पर्न जाने लागत तथा समयको भारमा भएको बृद्धि ।
- सेवा प्रवाहमा ICT को प्रयोगको अभाव ।

३.३ मामिलाको प्रभाव

जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, लमजुङमा हेल्प डेस्कको संचालन पश्चात देहायबमोजिमका असरहरु देख्न सकिन्छ ।

- नागरिकहरुको सुसूचित हुने अधिकारको रक्षा हुने गई सुशासन प्रबर्द्धन हुने ।
- यस जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, लमजुङमा सेवा प्राप्त गर्न आउने सेवाग्राहीहरुको अनविज्ञता यसै HELP DESK मार्फत समाधान भई सेवा प्रवाहको उपदेयता बढ्ने ।
- उक्त HELP DESK मा काम गर्न एक जना कर्मचारीको व्यवस्था भएको ।
- कार्यालयप्रति नागरिकहरुको जनविश्वास बढ्ने ।

४. समस्या समाधान गर्न गरिएको प्रयास

जब म जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, लमजुङमा कार्यालय आबद्धताकालागि गए पश्चात कार्यालयको अवलोकन तथा सार्वजनिक सेवा सर्भेक्षण फारम भर्ने क्रममा सेवाग्राहीहरुको यस कार्यालयबाट प्रदान गरिने सेवा प्राप्त गर्न अलमल गरिरहेका तथा हेल्प डेस्कले प्रभावकारी रुपमा काम गर्न नसकिरहेको भन्ने कुरा मलाई लाग्यो । मैले सुरुमा योजना, अनुगमन तथा प्रशासकीय अधिकृत खिम बहादुर बि.क. र पछि स्थानीय विकास अधिकारी शेखर पौड्यालसँग कुरा गरे ्। सुरुमा उहाँहरु त्यति धेरै सकारात्मक मलै पाएको थिएन किनकि त्यो स्वभाविक थियो । उक्त संरचना केही समय पहिला मात्र निर्माण गरिएको थियो । यसलाई परिवर्तन गर्न आर्थिक तथा अन्य प्राविधिक कुराहरु पनि आवश्यक पर्दथ्यो । त्यसपछि मैले लेखा अधिकृत ऋषिराम पाण्डेसँग पनि कुरा तथा परामर्श गरे अर्थात

आर्थिक पाटोको सुनिश्चितता गर्न सफल भए । त्यसपछि कार्यालयका कार्यक्रम अधिकृत लगायत अन्य कर्मचारीहरुसँग पनि सम्पर्क तथा परामर्शमा रहिरहेको थिए । साथै सेवाग्राहीहरुको साथले मलाई उत्साह थपिरहेको थियो । यति कुरा गर्दाका बखत मैले योजना अधिकृत तथा स्थानीय विकास अधिकारी सँग कुरा घनिभूत रुपमा अगाडि बढाइरहेको थिए अनतत् मैले सबैलाई Convience गरे HELP DESK को आकार तथा प्रयोगमा परिर्वतन गरी यसको उपयोगिता बढाई कार्यन्वयन गर्न सफल भएँ ।

५. निष्कर्ष

सहायता कक्ष भनेको एक प्रकारको सुचना केन्द्र हो जसले कार्यालयले प्रदान गर्ने सेवाहरुको बारेमा सेवाग्राहीहरुलाई समन्वय, सहयोग तथा सुसूचित गर्ने कार्य गर्दछ । यसलाई सेवा प्रदायक र सेवाग्राही दुवैको हितको लागि व्यवस्था गरिएको हो । संविधानको धारा, २७ मा सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रुपमा व्यवस्था गरिएको छ । जसमा "आफ्नो वा सार्वजनिक महत्वको कुनै पनि विषयमा सुचना माग्ने वा पाउने हक हुनेछ । तर कानून बमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने कुरा दिन बाध्य हुने छैन" । यही संविधानको परिकल्पनालाई व्यवहारमा कार्यन्वयन गर्न सुशासन ऐन, २०६४ तथा नियमावली, २०६५, सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ तथा विभिन्न निर्देशिकाको व्यवस्था गरिएको छ ।

जिल्ला विकास समितिको कार्यालय विभिन्न आर्थिक, सामाजिक क्रियाकलापहरु संचालन गर्दै सामाजिक न्याय तथा समानता कायम गरी स्थानीय स्वायत्त शासनको माध्यमबाट समग्र जिल्लालाई समृद्ध गराउने महत्वपूर्ण स्थानीय निकाय हो । HELP DESK को प्रभावकारी संचालन पश्चात जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, लमजुङको सेवा प्रवाहमा नाटकीय रुपमा परिवर्तन भएको छ । अर्थात कम लागत, थोरै समयमा गुणस्तरीय सेवा प्राप्त गरी सेवाग्राही तथा नागरिकहरुको जनविश्वास बढ्न गई सूशासन प्रत्याभूति भएको छ । यसलाई यसै गरी अन्य सेवाग्राहीको चाप हुने कार्यालयमा लागू गर्न सके मुलुकको सेवा प्रवाह अझै प्रभावकारी हुने थियो ।

सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण प्रणालीमा ढिलो मृत्युदर्ताले निम्त्याएको जटिलता

मनोज प्रसाद दाहाल

१. पृष्ठभूमि

१.१ व्यक्तिगत घटना दर्ता

साधारणत व्यक्तिको जीवनमा जन्मदेखि मृत्यु सम्मको अवधिमा विभिन्न किसिमका घटनाहरु भइरहेका हुन्छन् । ती घटनाहरुले व्यक्तिको जीवनमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा असर वा प्रभाव पारेका हुन्छन् । व्यक्तिका जीवनमा निरन्तर घटिरहने जन्म, मृत्यु बसाईसराई, विवाह र सम्बन्धविच्छेद जस्ता व्यक्तिगत घटनाहरु जसको अभिलेखीकरणले व्यक्तिको पहिचान तथा कानुनी अधिकार स्थापना गर्न सहयोग पुऱ्याउनुका साथै राज्यको लागि प्रशासनिक तथा जनसांख्यिक अभिलेख र तथ्यांक निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । प्राचीन समयमा चीन, भारत, ग्रीस, मिश्र लगायतका देशहरुमा, आधुनिक विश्व इतिहासमा स्केण्डेनेभियन मुलुकहरुमा १५ औ शताब्दीमा सुरु भई नेपालमा वि.सं. २०३३ साल कार्तिक ४ गते जन्म, मृत्यू तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३ जारी भई वि.सं. २०३४ बैशाख १ गते १० जिल्लाहरुमा व्यक्तिगत घटना दर्ता प्रकृयाको सुरुवात गरि वि.सं. २०४७ वैशाख १ गते देखि नेपालको ७५ वटै जिल्लामा घटनाको कानूनी रुपमा दर्ता गर्ने र सो को अभिलेख रखिने प्रकृयालाई निरन्तरता दिँदै आईरहेको अवस्था छ । जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३ प्रारम्भ हुँदा तत्कालिन गृह पञ्चायत मन्त्रालय अर्न्तगत विभाग स्तरको पञ्जिकाधिकारी (रजिष्ट्रार) मार्फत हुने दर्ता प्रणाली सञ्चालनार्थ नेपाल सरकार संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय मार्फत मिति २०७१ असोज ३० को मन्त्रिपरिषद्को निर्णयानुसार मिति २०७१ चैत्र ११ गते केन्द्रिय पञ्जिकरण विभागको नामले छुट्टै विभागको स्थापना गरेको छ । केन्द्रीय पञ्जिकरण विभाग महानिर्देशकको नेतृत्वमा रहेको र महानिर्देशकलाई नेपालका लागि केन्द्रीय पञ्जिकाधिकारी तोकिएको छ । केन्द्रीय पञ्जिकाधिकारीको मातहतमा सबै गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाको वडा कार्यालयमा स्थानीय पञ्जिकाधिकारीको व्यवस्था रहेको छ ।

१.२ सामाजिक सुरक्षा भत्ता

सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी मौलिक हकको संरक्षण गर्न, राज्यको दायित्व, संविधानको निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूले निर्देश गरे अनुरूप सामाजिक न्याय प्रदान गर्ने कार्यमा सहयोग गर्न नेपाल सरकारले वि.सं. २०५२ सालदखि सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण गर्दै आइरहेको छ । यस प्रणालीलाई अझ व्यवस्थित तथा नागरिक केन्द्रित बनाई मानवोचित जीवनयापनमा सहयोग गर्ने कार्यलाई उच्च महत्व दिंदै सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई व्यवस्थित गरी कमजोर, सीमान्तकृत र विपन्न नागरिकको सामाजिक सुरक्षाको हक अधिकार प्रचलन गराउन स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २३६ को उपदफा (२) अनुसार यो सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०६९ नेपाल सरकार (मन्त्रीस्तर) बाट मिति २०७०।०१।१५ मा स्वीकृत गरी लागु गरिएको छ । जि.वि.स.ले नगरपालिका र गा.वि.स. मार्फत उपलब्ध गराउने यस प्रणालीमा आगामी आ.व. मा सा.सु. भत्ता प्राप्त गर्न योग्य नागरिकहरुले चालु आ.व.को श्रावण १ गते देखि मंसिर १५ गतेभित्र सम्बन्धित गा.वि.स. वा नगरपालिकामा दरखास्त दिई परिचय पत्र लिनुपर्ने व्यवस्था छ । बैंकिङ सेवा भएका क्षेत्रमा लाभग्राहीको नाममा बचत खाता खोली सो खाता मार्फत भत्ता वितरण गर्न सकिने व्यवस्था छ भने सो भत्ताको

रकम प्रत्येक चौमासिकमा वितरण हुने व्यवस्था रहेको छ । सा.सु. कार्यक्रम संचालन कार्यविधि,२०६९ मा नयाँ परिचय पत्र पाएका र परिचय पत्र नविकरण भएका लाभग्राहीहरुको अद्यावधिक नाम, ठेगाना, परिचय पत्र नं., नागरिकता/जन्मदर्ता प्रमाणपत्र नं. र बैंक खाता नं. सहितको विवरण नगरपालिकाले सम्बन्धित जि.वि.स.मा पठाउनुपन जि.वि.स.ले लाभग्राहिको बैंक खातामा जम्मा हुने गरी रकम निकासा पठाउनु पर्ने व्यवस्था छ । सम्बन्धित बैंकले लाभग्राहीको शून्य मौज्दातमा छुट्टाछुट्टै बचत खाता खोली उक्त खातामा रकम जम्मा गरी बैंकको नियमानुसार चेक बुक र पास बुक निःशुल्क उपलब्ध गराउने व्यवस्था रहेको छ ।

२. समस्याको कथन

नेपालका सशस्त्र द्वन्द्वको कारणले विगतमा गा.वि.स. सचिवहरु विस्थापित भई सदरमुकामबाट प्रशासनिक काम कारवाही संचालन गर्नुपर्ने अवस्थाको सिर्जना भयो । फलस्वरुप सोही अवस्थालाई निरन्तरता दिँदै धेरै जसो गा.वि.स. सचिवहरु हालसम्म पनि सदरमुकाम मै बसेर सेवा प्रवाह गरिरहेका छन् । नेपाल सरकारले सामाजिक सुरक्षाको अवधारणालाई व्यवहारिक रुपमा अवलम्बन गर्नका लागि वि.सं. २०५२ सालदेखि सुरुवात गरेको सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण प्रणालीमा यस प्रकारको प्रवृत्तिले चौतर्फ रुपमा नकारात्मक असर गऱ्यो । एकतर्फ गा.वि.स. सचिवहरुले मृत्यु दार्ता नभएसम्मको अवधिको मृतकका नामको सा.सु. भत्ता आफैंले किर्ते सहिछाप गरि खाने गरेको आरोप कतै कतै सुनिन्थ्यो भने अर्कोतर्फ समयमै सेवाग्राही जनताले वृद्ध भत्ता नपाएको गुनासो प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयको हेलो सरकार कक्षमा व्यापक रुपमा आउने गरेको अवस्था थियो । फलस्वरुप यस्ता विविध भ्रमहरुलाई चिर्न नेपाल सरकारले सम्भव भएका सुदुरपश्चिमका २ वटा जिल्लाहरुमा वि.सं. २०६९ सालमा बैंक खाताबाट सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण गर्ने संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रलायले औपचारीक निर्णय गऱ्यो र त्यसपछि अन्य नगरपालिका तथा जि.वि.स. मार्फत सुगमका गा.वि.स.हरुलाई निर्देशन जारी गऱ्यो । तत्पश्चात् आ.व. २०७०/७१ मा नेपाल सरकारले वजेट मार्फत नै औपचारीक रुपमै नेपालभर सा.सु. भत्ता बैंक खाता मार्फत वितरण गऱ्यो । मन्त्रालयबाट बैंक खाताबाट सा.सु. भत्ता वितरण गर्न निर्देशन भए पश्चात स्थापना भएको यस निलकण्ठ नगरपालिका वि.सं. २०७० जेष्ठ ४ मा कार्यान्वयनमा आए देखि नै धादिङबेसीस्थित कृषि विकास बैंक मार्फत् जि.वि.स. बाट चौमासिक रुपमा निकासा भए बमोजिम यस नगरपालिकाले सा.सु. भत्ता खाता मार्फत् वितरण गर्दै आएको छ । यस कार्यका लागि कृषि विकास बैंक धादिङ बेसीले लाभग्राहीको नाममा छुट्टाछुट्टै बैंक खाता खोली निलकण्ठ नगरपालिकाले अद्यावधिक गरेको विवरणको आधारमा व्यक्ति स्वयम्लाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाएको छ । नगरपालिका स्थापना हुनु अघिको धादिङबेसी क्षेत्रको निलकण्ठ गा.वि.स. हुँदादेखि नै खाता प्रणाली मार्फत सा.सु. भत्ता वितरण गरिँदै आइएको यस प्रणालीलाई निलण्ठ नगरपालिकाले पनि निरन्तरता दिईरहेको पक्ष ज्यादै सराहनिय छ । तर यस नगरपालिकाले आफ्नो मातहतमा सामाजिक सुरक्षा भत्ताको सुविधा पाईरहेका लाभग्राहीहरुको मृत्यु दर्ता नभएसम्म सो व्यक्तिको खातामा सामाजिक सुरक्षा भत्ता राखिदिनु पर्ने बाध्यात्मक परिस्थिति रहेको छ । खातामा जाने विषय भन्दा पनि जटिल अवस्था सो रकम खातामा गैसकेपछि लाभग्राहीको नजिकको नातेदारले झिक्ने र फिर्ता हुने कुनै पहल कदमी तथा कुनै कानुनी व्यवस्था नभएको कारणले राज्यको ढुकुटी लक्ष्यित वर्ग भन्दा बाहिर प्रयोग भई दुरुपयोग भईरहेको देखिन्छ । त्यसो त यो समस्या निलकण्ठ नगरपालिकाको मात्र नभएर नेपालका सबै सा.सु. भत्ताका लागि खाता प्रणाली प्रयोग गर्ने कार्यालयको प्रतिनिधि समस्या हो ।

३. मामिला विश्लेषण

३.१ नगरपालिकाको वास्तविकता

वि.सं. २०७३ सालको बैशाख महिनाको २४ दिनमा यस नगरपालिकाबाट संचालन हुने ४ वटा संयुक्त वडा कार्यालयहरुवाट जम्मा १६ वटा मृत्युको घटना दर्ता भयो, जस मध्ये ९ जनाले जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३ ले तोकेको म्याद (३५ दिन) गुज्रेपछि दर्ता गराएको पाईएको छ । यसै गरी निलकण्ठ नगरपालिकामा वि.सं. २०७२ साल भरमा जम्मा ४२० वटा मृत्यु दर्ता भएको पाईएको छ जस सम्बन्धी अन्य विवरणहरु देहाय बमोजिम छन् :

- वि.सं. २०६९ साल भन्दा अगाडि मृत्यु भई दर्ता हुन आएका जम्मा घटना संख्या : १९६ वटा (सा.सु. भत्ता वितरण खाता प्रणालीबाट सुरु हुनुअघिको घटना दर्ता भएकोले स्थानीय निकायमा लाभग्राहीको हातमै भत्ता वितरण गर्दा जानकारी लिई भत्ता वितरण रोक्का भएको तर मृत्यु दर्ता नभएको)
- वि.सं. २०६९ साल देखि २०७२ साल सम्म मृत्यु भई घटना दर्ताको म्याद गुज्रेपछि दर्ता हुन आएका घटना संख्या : १३२ वटा (सा.सुं भत्ता वितरण खाता प्रणाली बाट सुरु भएपछिको मृत्यु दर्ता)
- वि.सं. २०७२ साल भरमा ऐन बमोजिमको म्याद भित्रै मृत्यु दर्ता भएका घटना संख्या : २३२ वटा
- वि.सं. २०७२ सालमा मृत्यु दर्ता भएका वि.सं. २०५० भन्दा पुराना घटना संख्या : २३ वटा
- वि.सं. २०७२ सालमा मृत्यु दर्ता भएको सबै भन्दा पुरानो घटना : डिल्ली मगरको (घटना मितिः २०४०।६।१६)
- ३.२ दर्ता प्रक्रिया र व्यवस्था : के झन्झटिलो छ ?
- जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना दर्ता (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३ बमोजिम
- दफा ४ को उपदफा १ मा गरिएको व्यवस्था अनुसार मृतकको व्यक्तिगत घटनाको सूचना घटना घटेको ३५ दिन भित्र तोकिए बमोजिमको फारम भरी स्थानीय पञ्जिकाधिकारीको कार्यालयमा सूचना गर्नु पर्दछ । मृत्युको सुचना परिवारको मुख्य व्यक्तिले र निजको अनुपस्थितिमा परिवारको उमेर पुगेको व्यक्तिले दिन सक्दछ ।
- दफा ४ को उपदफा २ मा गरिएको व्यवस्था अनुसार घटना विदेशमा घटेको भए जानकारी गराउनुपर्ने कर्तव्य भएको व्यक्तिले नेपाल आएको ६० दिन भित्र सूचना दिनुपर्ने ।
- मृतकको सूचक कोही नभएमा मृत्यू दर्ता प्रमाणपत्रमा स्थानीय निकायका पदाधिकारी सुचक बसिदिने सम्बन्धमा मिति २०५९।११।२६ मा नेपाल सरकारबाट राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरि नजिर स्थापना भई मातहतका कर्यालयलाई लागू गर्न मिति २०७०।०२।२२ मा संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले परिपत्र गरेको ।
- जन्म तथा मृत्युको सूचना दिनुपर्ने कर्तव्य भएका व्यक्ति नभएको जन्म र मृत्युको सूचना दिने सम्बन्धमा भएको तत्कालिन स्थानीय विकास मन्त्रालयको मिति २०५९।११।२६ को सुचनामा व्यवस्था भएको ।
- दफा ५ मा गरिएको व्यवस्था अनुसार म्याद नाघेको ३५ दिनभित्र घटना दर्ता गराउन आएमा रु. ८ मात्र दस्तुर लाग्ने र त्यसपछि पनि म्याद गुज्रेमा बढिमा रु. ५० सम्म जरिवाना गरी दर्ता गर्न सकिने उल्लेख छ ।
- माथिको प्रक्रियामा पुग्नका लागि सूचक मृतक र सूचकको नागरिकतासहित सम्बन्धित नगरपालिकाको वडा कार्यालय वा गा.वि.स.को कार्यालयमा उपस्थित हुनु पर्दछ र माथिको

नियमानुसार स्थानीय पञ्जिकाधिकारीले घटना दर्ताको काम १० मिनेटमै सम्पन्न गरिदिन सक्दछन् । अर्को तर्फ लेखपढ गर्न नजान्ने व्यक्तिको फारम स्वयमं पञ्जिकाधिकारीले नै भरिदिनु पर्ने व्यवस्था पनि सो ऐनले गरेको छ । यसर्थ समय, आर्थिक भार, प्राविधिक ज्ञानको कमी तथा प्रक्रियको हिसाबले मृत्यु दर्ता ढिला गर्नुको कुनै पनि कारण देखिँदैन ।

३.३ समस्या जन्मनुको कारणहरु

नेपाल सरकारले सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्रणाली व्यवस्थित बनाउन खाता प्रणालीको सुरुवाता गरेता पनी यस निलकण्ठ नगरपालिकामा मृत्यु दर्तामा हुने ढिलाईले यस प्रणालीलाई छायाँमा पारिरहेको अवस्था छ, जसका कारणहरुलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

- सर्वसाधारण जनताले आफूलाई आवश्यक परेको बखत (विषेशत अंशवण्डाको समयमा) मात्र मृत्यु दर्ता गराउने परिपाटिलाई स्थानीय प्रशासनले अन्त्य गर्न नसकेको ।
- लाभग्राही असक्त भएको खण्डमा निजको नजिकको नातेदारले बैंक खताबाट सा.सु. भत्ता ल्याउन सक्ने व्यवस्था भएकोले नातेदारले लाभग्राहीको मृत्युपछि पनि रकम पाउने लोभले ढिला मृत्यु दर्ता गराउने अवस्था रहेको ।
- बैंकको प्रक्रिया साक्षर व्यक्ति केन्द्रित हुनुको साथै कृषि विकास बैंकमा लाईनमा बसी भत्ता बुझ्नु पर्ने हुँदा अशक्त तथा वृद्धहरुलाई कठिनाई भई परनिर्भर हुनुपर्ने स्थिति सिर्जना भएको ।
- सर्वसाधरणलाई मृत्यु दर्ता प्रणाली सहज र निःशुल्क भएको तथा ढिला भएमा कम शुल्क लाग्ने विषयमा सूचना तथा जानकारी गराउन नसकिएको ।
- नागरिकता प्रणाली जस्तै व्यक्तिगत घटनाको सम्बन्धमा पनि घुम्ती सेवा संचालन गर्न नसकिएको ।
- मृतकको नाममा खाता पैसा गइरको विषयमा तालुक मन्त्रालय तथा विभागलाई जानकारी भएपनि सो सम्बन्धमा स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था तथा निर्देशन गर्न नसक्नु ।
- नयाँ नगरपालिका त्यसमाथि भाडा बस्नुपर्ने लगायत विविध समस्या झेल्नुपर्ने भएकोले यस किसिमको काममा प्राथमिकता दिन नसकिएको ।
- मृतकको नाममा भत्ता बुझ्नेलाई कानुनी कारवाहिको दायरामा ल्याउन नसकिएको ।

३.४ प्रभावहरु

- खाता मार्फत भत्ता वितरण प्रकृयाले सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्रणालीलाई नियमित तथा व्यवस्थित बनाएपनि ढिला गरि मृत्युको घटना दर्ता हुने गरेको समस्याले गर्दा देहायका अवस्थाहरु सिर्जना गरेको छ :
- निलकण्ठ नगरपालिका लगायत नेपालका अधिकांश स्थानीय निकायहरुको प्रतिनिधि उदाहरण भएकोले सामाजिक सुरक्षा भत्ताको नाममा राज्यको ढुकुटी दुरुपयोग भैरहेको ।
- लक्षित वर्ग भन्दा बाहिरको व्यक्तिले सामाजिक सुरक्षा भत्ताको सुविधा उपभोग गरिरहको ।
- मृतकको खातामा निरन्तर पैसा गैरहँदा गैरलाभग्राहीले लोभको कारण झन ढिला मृत्यु दर्ता गराउने परिपाटि विकास भएको ।
- भत्ता दुरुपयोग भएको सम्बन्धमा स्थानीय प्रशासन प्रति सर्वसाधारणमा नकारात्मक भावना पैदा भएको ।
- स्थानीय प्रशासन भ्रष्टाचारमुखी भएको भन्ने आरोपलाई मलजल गर्न सघाउ पुऱ्याएको ।

४. समाधानका लागि गरिएका प्रयासहरु

संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रलाय, केन्द्रिय पञ्जिकरण विभाग तथा निलकण्ठ नगरपालिकालाई यी प्रष्ट रुपमा जानकारी भएको समस्या समाधानका लागि केही पहल कदमी भएका छन् जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

- संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले १०/१० वर्षमा हुने गरेको जनगणनाको समयमा घटना टिपोट गर्दा विगत दश वर्षमा बाँकी रहेका घटनाको दर्ता सोही समयमा गर्न नीतिगत तयारी गरेको ।
- केन्द्रिय पञ्जिकरण विभागले घटना दर्ता प्रणाली तथा खाता प्रणालीमा देखिएको वर्तमान समस्या समाधानका लागि कार्यदल गठन गरी सघन जिल्ला अनुगमन गर्ने गरेको ।
- केन्द्रिय पञ्जिकरण विभागले खाता प्रणालीको दुरुपयोग गर्ने गैरलाभग्राहीलाई कारवाही गर्ने व्यवस्थाको लागि नीतिगत तयारी भइरहेका।,
- आगामी आ.व. मा प्रत्येक चौमासिकमा सा.सु. भत्ता खातामा पठाउनु अघि सामाजिक परिचालक, वडा नागरिक मञ्च तथा स्थानीय राजनीतिक दलहरु मार्फत स्थानीय जनतालाई समयमै मृत्यु दर्ताको लागि प्रोत्साहीत गर्न घर दैलो अभियान गर्न निलकण्ठ नगरपालिकाले तयारी गरेको ।
- निलकण्ठ नगरपालिकाले मृत्यु लगायतका घटना दर्ता गर्ने सम्बन्धमा स्थानीय संचार माध्यमबाट सूचना दिने गरेको ।
- नगरपालिकालाई थाहा भएको मृत्यु दर्ताको लागि नजिकाको सूचकलाई नगरपालिका आफैंले बोलाई घटना दर्ता गर्ने गरेको ।
- सेवाग्राहीले सेवा लिन झन्झट नमानुन भन्ने उद्देश्यले निलकण्ठ नगरपालिकामा मुस्कान सहितको सेवालाई व्यवहारमा उतारिएको छ ।
- सा.सु. भत्ता बुझ्ने गैरलाभग्राहीलाई चेतावनी वा कारवाही गरी सो पैसा फिर्ता गराउन जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला विकास समिति र निलकण्ठ नगरपालिकाले त्रिपक्षीय रुपमा निरन्तर छलफल गरिरहेको ।
- लाभग्राही अशक्त तथा बैंकमा उपस्थित हुन नसक्ने प्रमाणीत भएको पत्र निलकण्ठ नगरपालिका मार्फत लिई कृषि विकास बैंकलाई देखाएपछि मात्र नजिकको नातेदारलाई सा.सु. भत्ता दिन नगरपालिकाले बैंकलाई निर्देशन दिएको ।
- आर्थिक अवस्था हेरी कतिपय अवस्थामा नगरपालिकाले निःशुल्क घटना दर्ता पनि गरिदिने गरेको ।

५. निष्कर्ष

नेपालको संविधान(२०७२) ले लिएका नीतिहरुको मार्गनिर्देश अनुरूप सा.सु. भत्ता प्रणालीलाई प्रभावकारी र समयानुकुल बनाउने सन्दर्भमा नेपाल सरकारले आ.व. २०७०/७१ को बजेट मार्फत औपचारीक रुपमा बैंक खाता मार्फत वितरण सुरु गरेकोमा यस निलकण्ठ नगरपालिकाले स्थापनाकालदेखि नै धादिङ बेसी स्थित कृषि विकास बैंक मार्फत अवलम्बन गरेपनि मृत्यु दर्ता समयमै नगरी गैरलाभग्राहिले यो सुविधा दुरुपयोग गरेको अवस्था छ ।

नेपालका सबै क्षेत्रमा जस्तै सर्वसाधरणालाई निलकण्ठ नगरपालिकाले मृत्यु दर्ता समयमै गराउन प्रोत्साहीत गर्न नसकेको अवस्थामा झन हालका दिनमा सर्वसाधरणमा आर्थिक प्रलोभनले जग गाडेको

अवस्था छ । परिणामस्वरुप निलकण्ठ नगरपालिकामा सामाजिक सुरक्षा भत्ताको नाममा राज्यको ढुकुटी दुरुपयोग भैरहेको तथा लक्षित वर्ग भन्दा बाहिरको व्यक्तिले सामाजिक सुरक्षा भत्ताको सुविधा उपभोग गरिरहको समस्या टट्कारो रुपमा देखा परेको छ । यसर्थ आगामी आ.व. मा स्थानीय जनतालाई समयमै मृत्यु दर्ताको लागि प्रोत्साहित गर्न घर दैलो अभियान गर्न गरेको निलकण्ठ नगरपालिकाको तयारी लगायतका कार्यक्रमहरु उद्देश्य अनुरुप संचालन हुनुको साथै तथा अन्य सम्बन्धित निकायहरु संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रलाय, केन्द्रिय पञ्जिकरण विभाग, जिल्ला प्रशासन कार्यालय धादिङ, जिल्ला विकास समिति धादिङको नीतिगत, समन्वयात्मक र रचनात्मक सहयोग मिल्न सकेमा आगामी दिनमा मृत्यु दर्ता प्रणाली व्यवस्थित भई बैंक मार्फत् वितरण गरिने सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्रणालीलाई अझ व्यवस्थित, दुश्चक्ररहित र लाभग्राही केन्द्रित बनाउन सकिनेमा दुईमत छैन ।

जिल्ला विकास समिति धनकुटाको अपाङ्गमैत्री भौतिक संरचना

प्रदिपचन्द्र सुबेदी

१.पृष्ठभूमि

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको हक अधिकारका लागि पारित अन्तर्राष्ट्रिय, क्षेत्रीय सन्धि, घोषणा मुलुकले गरेको प्रतिवद्धता अनुरुप अनुसरण, सम्पादन गर्नु पर्ने राष्ट्रिय दायित्व हुन्छ । नेपालले अपाङ्गताको क्षेत्रमा पारित सन्धि, महासन्धिमामा हस्ताक्षर गरेको भएपनि अपाङ्गको हक अधिकारको स्थापना र विकासमा अपेक्षित उपलब्धी हुन नसकिरहेको अवस्था विद्यमान छ । यसै सन्दर्भलाई दृष्टिगत गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, तालिम, रोजगार, पुनर्स्थापना लगायत सार्वजनिक स्थल, सेवा र संचारमा पहुँच स्थापित गरिनु आवश्यक रहेको छ ।

नेपाल अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि एवम् स्वेच्छिक अनुबन्ध २००६ को २०६६ साल पुस १२ देखि पक्षराष्ट्र भएको हो । उक्त महासन्धिले अपाङ्गता भएका व्यक्ति भन्नाले शारीरिक, मानसिक, वौद्धिक वा इन्द्रियसम्बन्धी दीर्घकालीन अशक्तताद्वारा सृजित विभिन्न अवरोधहरूसँगको अन्तर्क्रियाको कारणले समाजमा अन्य व्यक्तिहरूसरह समान आधारमा पूर्ण र प्रभावकारी ढङ्गमा सहभागी हुन बाधा भएको व्यक्तिसमेतलाई परिभाषित गरेको छ । अपाङ्ग भन्नाले सामान्य दैनिक दिनचर्या गर्न शारीरिक वा मानसिक तवरले असमर्थ वा असक्षम भएको नेपाली नागरिकलाई सम्झनुपर्छ ।

नेपालको कूल जनसंख्याको १.९४ प्रतिशतमा कुनै एक वा बढी प्रकारको अपांगता रहेको पाइएको छ। यसरी हेर्दा नेपालमा ५ लाखभन्दा बढी व्यक्तिमा अपांगता रहेको पुष्टि हुन्छ । त्यसमध्ये ३६.३२ प्रतिशतमा शारीरिक अपांगता भएको तथ्यांकमा उल्लेख छ। यो तथ्यांकअनुसार निकै ठूलो संख्यामा वैशाखी तथा ह्विलचियर प्रयोगकर्ता देशमा रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

विसं २०६८ पछि जन्मेका र दिनहुँजसो हुने दुर्घटनाका कारण पनि हालसम्ममा अपांगता भएको व्यक्तिको संख्या तथ्यांकभन्दा धेरै रहेको बुझ्न सकिन्छ। त्यति ठूलो जनसंख्या अपांग छ, तर उनीहरूलाई हिँडडुल सहज हुनेगरी कुनै पनि संरचनाको निर्माण, संञ्चालन तथा व्यवस्थापन गरिएको पाइएको छैन। अपांगताको विवशताबाट गुज्रेका व्यक्तिलाई कसरी सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्न सकिन्छ भनेर सम्बन्धित पक्षबाट गहनरूपमा लिइएको पाइँदैन। अपांगमैत्री संरचना निर्माण गर्ने विषयमा केही वर्षदेखि चर्चापरिचर्चा हुँदै आएको छ। अहिलेसम्म त्यो चर्चामै सीमित छ। त्यसकारण पनि त्यस्तो संरचना बनाउनुपर्ने बाध्यकारी नियम नभएसम्म यसले सार्थक रूप लिनसक्दैन। सरकारी तवरमा नै यो सन्दर्भलाई गहनरूपमा नलिएसम्म अपांगमैत्री संरचना बन्न गाह्रो छ। ती वैशाखी तथा ह्विलचियर प्रयोगकर्तालाई विशेष सम्बोधन गरेर उनीहरूले झेल्नुपर्ने मुख्य समस्या र स्थानको बारेमा चर्चा गरिनु आवश्यक छ ।

अपांगता भएका व्यक्तिलाई समाजले कतिपय अवस्थामा नकारात्मक रूपमा लिइदिन्छ । सामाजिक भेटघाट तथा कार्यक्रममा अपांगता भएका व्यक्तिलाई निम्तासमेत गरिँदैन। ब्रिटिस काउन्सिलले आफ्नो कार्यालयको दाहिनेतिरको कुनामा ’पोजिटिभ अबाउट डिसेबल्ड पिपुल’ लेखेर अपांगता भएका व्यक्तिप्रति सकारात्मक सोच ल्याउन खोजेको देखिन्छ । यो सानो काम भए पनि प्रंशसनीय छ ।

नेपालमा पनि त्यस्तै सानोतिनो सचेतना अभिबृद्धिको काम हुनसके राम्रो हुन्थ्यो। यसले समाजमा सकारात्मक सोच बढाउन मद्दत पुर्यासउँछ। सरकारी तथा निजी क्षेत्रले सानै कदमबाट यस्तो अभियान सुरु गर्नसक्छन्। सरकारी कार्यालयमा नागरिक बडापत्र अनिवार्य गरिएको छ। त्यही बडापत्रको कुनै एक छेउमा अपांगता भएका व्यक्तिलाई सम्बोधन गर्नसके व्यवहारमा परिवर्तन आउनसक्छ ।

अपाङ्गहरुका लागि अवसर समानीकरण सम्बन्धि संयुक्त राष्ट्र संघीय प्रामाणिक नियमहरु १९९३ नियम ५ मा सरकारले समाजका हरेक क्षेत्रमा अवसरको समानीकरणको प्रक्रियामा पहूंचको समग्र महत्वको पहिचान गरी कुनै पनि प्रकारको अपाङ्गका लागि राज्य सरकारले (क) भौतिक वातावरणमा पहूंच पुर्याउने कार्यक्रम लागू गर्ने र (ख) सूचना तथा सन्चारमा पहूंच पुऱ्याउने विधि अपनाउनु पर्ने उल्लेख छ । त्यस्तै एशिया तथा प्रशान्त क्षेत्रका अपाङ्गहरुको दशक १९९३-२००२ को नीति ५ मा नयां निर्माणका साथै जिर्णोद्धार र विस्तार (कार्यालय, आवासीय घर, सार्वजनिक भवन, भवन वरपरका क्षेत्र, सडक र यातायातको भौतिक पूर्वाधार सहित), शिक्षा, सूचना, तथा वाणिज्य जस्ता मुख्यक्षेत्रहरु सहित सार्वजनिक सेवाका सबै क्षेत्रमा अपाङ्गको पहुंच विस्तार हुने खालको भौतिक संरचना बनाउनु पर्ने उल्लेख छ । हरेक विद्यालयको भौतिक वातावरण, सार्वजनिकस्थल भवन निर्माण, सुधार सडक निर्माण सुधार गरिदा अपाङ्गता अनुकूल बनाउनु पर्ने नीतिगत व्यवस्था रहेको छ । त्यो कुरा त्रीवर्षिय योजना लगायतका दस्तावेजहरुमा उल्लेख गरिएको छ ।

२. समस्याको कथन

"भौतिक संरचना अपांगमैत्री नभएकै कारण धेरै अवसर गुमाउनुपरेको छ । सरकारी कार्यालय, शौचालय, भवन अपांगमैत्री बनाउन हामिले बारम्वार दबाब दिइरहेका छौं, तर सरकार सुनेको नसुन्यै गरिरहेको छ।जसले गर्दा हाम्रा आधारभूत अधिकारसमेत हनन भै राखेका छन ।" (अपाङ्गता भएका व्यक्ति सोमराज तिमिल्सिना)

सोमराज जस्तै ह्विलचियर चढ्नेले भौतिक संरचना अपांगमैत्री नहुँदा अनेक दुख बेहोर्दै आएका छन्।विभिन्न आधारभूत काम लिएर सरकारी कार्यालय पुग्नु पर्ने बाध्यता रहेको छ । जहाँ सेवाप्रदायक सँग सेवाका लागि अपांगता भएका व्यक्तिले सिधै सम्पर्क गर्न सक्दैनन् । संरचना अपांगमैत्री नहुँदा उनीहरूले दैनिक जीवनका अत्यावश्यक सेवा लिनसमेत दुःख झेल्दै आएका छन् ।

अपांगता भएका व्यक्ति विभिन्न सिफारिस लिन, योजना सम्झौता गर्न, विभिन्न तालिम कार्यक्रममा भाग लिन, विभिन्न सुचनाहरु प्राप्त गर्न र अन्य विभिन्न कामको लागी जिल्ला विकास समिति जस्ता सरकारी कार्यालयमा जानुपर्ने हुन्छ। त्योसँगै शारीरिक अपांगता भएकालाई सास्ती बेहोर्नुपर्ने अवस्था सुरु भैहाल्छ। नेपालका धेरै जसो कार्यालय अपांगमैत्री बनाइएको पाइँदैन।अझ धनकुटा जिल्लाको भौगोलिक अवस्थितिले गर्दा यस जिल्लामा सबै जसो कार्यालय अपाङ्गमैत्री छैनन ।राजधानीका कार्यालयमा नै यस किसिमको व्यवस्था पाईदैन भने बाहिरी जिल्लामा त यस्तो विषयमा ध्यान दिनु कठिन नै भइहाल्यो। प्रशासनको केन्द्र सिँहदरबार परिसरभित्र रहेका कुनै पनि कार्यालय अपांगमैत्री छैनन् भने अन्यत्रको त के कुरा भयो र यस्तो अवस्थामा धनकुटा जस्तो भिरालो अवस्थिति भएको पहाडी जिल्लामा रहेका सरकारी कार्यालयको के अवस्था होला सहजै अनुमान लाउन सकिन्छ ।

अधिकांश कार्यालयका प्रमुख कार्यालयको माथिल्लो तल्लामा बस्छन तर अपांगता भएका व्यक्तिहरु माथिल्लो तलासम्म जान सक्दैनन् । माथिल्लो तल्लामा ह्विलचियर, वैशाखी जानै सक्दैन। नेपालका

अधिकांशः कार्यालयका प्रमुख भुईंतल्लामा बस्दैनन तर कार्यालय प्रमुखको तोक, आदेश र हस्ताक्षरविना कुनै काम सम्पन्न हुने त के शुरु पनि हुन्न। अब यस्तो अवस्थामा अपांगता भएका व्यक्तिले कसरी सेवा प्राप्त गर्न सक्छन्?

सरकारी कार्यालयभवनहरू अपाङ्गमैत्री नभएको कारण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले कार्यालय प्रमुखसँग भेटघाट तथा छलफल गर्न कठिनाइ हुनुका साथै राज्य प्रदत्त सेवा र सुविधा प्राप्त गर्न सहज पहुँच नभएको अवस्था छ । हाम्रा सेवाप्रदायक निकायहरुको भौतिक अवस्थिति र संरचना दुवै सेवाग्राही र सेवामैत्री छैनन् । एक त हाम्रा सेवाप्रदायक निकायहरुको भौतिक अवस्थिति नै छरपष्ट छन् भने अर्कोतर्फ भवनको संरचना पनि कोठे खालको छ । यसले गर्दा सेवाग्राहीले सेवा प्राप्त गर्नका लागि सास्ती खेप्नुका साथै अतिरिक्त समय एवम् श्रम खर्चिनुपरिरहेको छ । हत्केलामा ६ इन्चको आइफोन राखेर कतिपय सेवासुविधा हत्केलामै प्राप्त गर्न सकिने युगमा अझै पनि सेवाग्राहीले कागजको मुठो हातभरि बोकेर यता र उता कुद्नुपरिरहेको छ । कार्यालयसम्म पुग्ने मार्गमा अवरोध हुनु, आवश्यक ठाँउमा चिन्हहरुको प्रयोग नहुनु आदी कारणले अझ अफ्ठ्यारो बनाएको छ ।

यस सन्दर्भमा सवै प्रकारका अवरोध हटाई, सबैका लागि समावेशी समाजको मार्ग खोल्नु आजको आवश्यकता हो ।यसका लागि राज्यले यथोचित कदम यथासमयमा चाल्नै पर्छ । यसको शुरुवात "जनताको नजिकको सरकार" अर्थात स्थानीय निकायवाट हुनुपर्दछ । यही यथार्थतालाई आत्मसात गरी जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, धनकुटाले आफ्नो कार्यालयवाट प्रदान गरिने सेवाहरु सबैको पहँचमा पुगुन भनेर अझ अपाङ्गमैत्री बनोस भनेर कार्यालयको भैतिक वातावरणलाई पुनसँरचना गर्न थालेको छ ।

३. मामिलाको विश्लेषण

मामिला अध्ययनको यस अध्यायमा जिल्ला विकास समितिले किन कार्यालयको भैतिक वातावरणको पुर्नसँरचना गर्नु पर्यो भन्ने लगायतका विभिन्न पक्षहरुको अध्ययन तपसील बमोजिम गरिएको छ ।

३.१. मामिलाको विवरण

नेपालमा विगत लामो समयदेखि अपाङ्गमैत्री सरकारी सँरचना भएन भन्ने गुनासो आएको हामी सवैलाई सर्वविदितै भएको कुरा हो ।त्यस खालको गुनासोवाट धनकुटा जिल्ला अछुतो रहने कुरै भएन । त्यसमाथि पनि अत्याधिक जनसम्पर्क हुन जिल्ला विकास समिति । जिल्ला विकास समितिलाई त्यहाँका जनताले आफ्नो नजिकमा रहेको सरकार ठान्दछन, केही हदसम्म त्यो सत्य पनि हो । र यसवाट प्रवाह हुने सवै प्रकारका सेवामा सहज पहुँच होस भन्ने सबैको ईच्छा पनि हुन्छ । सवैको सरोकार हुने यस कार्यालयमा अपाङ्गको पनि सरोकार नहुने कुरै भएन ।

जिल्ला विकास समितिको कार्यालय धनकटाले विभिन्न समयमा विभिन्न गा.वि.सहरुमा गरेको सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रममा जि.वि.सको कार्यालय अपाङ्गमैत्री नभएको भनी गम्भीर गुनासो व्यक्त भएपछि कार्यालयले सँरचनामा परिवर्तन गर्ने प्रतिवद्दता जनाएको थियो ।साथै स्थानिय व्यक्तिहरुवाट बारम्वार गुनासो आएको थियो ।

मिति २०७२ साल माघ २७ गते धनकुटा जिल्लामा महिला, बालवालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयले अपाङ्गगता भएका व्यक्तिकालागी पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवाको वारेमा जानकारी दिन आयोजना गरेको अभिमुखिकरण कार्यक्रममा जिल्लास्तरीय सवै कार्यालयहरु, सँघसँस्थाहरु र अपाँग सँघ लगायतका विभिन्न सामाजिक सँस्थाहरुको सहभिगिता रहेको थियो । उक्त कार्यक्रममा सहभागीहरुले कार्यालयको तथा आन्तरिक सेवा र सुविधा पहुच युक्त वनाउने, सुचना तथा सञ्चार पहुच युक्त वनाउने, पहुँच युक्त पूर्वाधार र मापदण्ड, ह्वील चियरका लागी कर्व रयाम्प, टेवल, काउन्टर, पानीको धारा, सडक पेटी लगायत अपाङ्ग मैत्री वनाउनु पर्ने माग गरेका थिए। सो कार्यक्रममा स्थानीय विकास अधिकारी गणेश प्रसाद दाहालले विषयगत कार्यालयले अपाङ्गगता मैत्री संरचनाका विषयलाई पहिलो प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने र सो कार्यको सुरुवात जिल्ला विकास समितिको कार्यालयले गर्ने सार्वजनिक प्रतिवद्दता जनाउनु भएको थियो ।

चालु त्रीवर्षिय योजनाले लिएको नीति, सेवा अभियान सँचालन निर्देशिका, २०६५, अपाङ्ग मैत्री भवन निर्माण आचारसँहिता, २०६०, अपाङ्गगता भएका व्यक्तिका लागी पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवा निर्देशिका २०६९ तथा नेपाल सरकारले विभिन्न मञ्चहरुमा गरेको प्रतिबद्दता लाई कार्यान्वयन गरी अपाँङ्गहरुलाई सार्वजनिक सेवा प्राप्तिमा सहजता प्रदान गर्न तत्पर हुनु सबै सरकारी निकायहरुको दायित्व हो । अझ यसको प्रभावकारिता स्थानीय निकायको सक्रियतावाट मात्र सँभव हुन्छ । यसै तथ्यलाई मनन गरी जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, धनकुटाले यो प्रयास थालेको हो ।

३.२. समस्याका कारणहरु

- नेपालमा हालसम्म निर्माण भएका र भइरहेका सार्वजनिक कार्यालय तथा सार्वजनिक भवन लगायतका भौतिक पूर्वाधारहरु तयार गर्दा अपाङ्गता अनुकूल हुने गरी निर्माण नगरिएको कारण सेवा प्रीप्तमा गाह्रो हुनु ।
- नेपाल सरकारद्वारा स्थानीय निकाय र निजी क्षेत्रवाट भौतिक पूर्वाधार तयार गर्दा पर्याप्त मात्रामा अपाङ्गको पहुंचमा वृद्धि गर्ने गरी निर्माणको कार्यान्वयन भएको पाइदैन । यसबारे निर्माण कार्यमा संलग्न प्राविधि जनशक्तिमा चेतनाको कमी हुनु ।
- अपाङ्गताको पहुँच सम्वन्धी पर्याप्त विषय समेटिएको नीति नहुनु तथा भएका नीति र निर्देशिकाहरुको कार्यान्वयन प्रभावकारी नहुनु ।
- सरकारी कार्यालयमा अप्ठ्यारो सिँढी रहेकाले शारीरिक अपांगता भएकाहरूले सहज सेवा लिन नपाएको, बैशाखी, सेतो छडी बोक्नेहरूका लागि कार्यालयको सेवा कठिन हुनु ।
- स्थानीय निकाय तथा सरकारी कार्यालयमा सानो सिफारिस लिन जाँदासमेत सहयोगी लैजानुपर्छ जसले उनीहरुको अतिरिक्त खर्च बढाएको ।
- अन्य नागरिक सरह अपाङ्ग व्यक्तिको पहुंच पर्याप्त पुगन नसक्नु ।
- भिरालो स्थानमा कार्यालयको अवस्थिति हुनु ।

३.३. प्रभावहरु

सार्वजनिक भौतिक संरचनाहरू सबैका लागि पहुँचयुक्त हुनु वा प्रयोगकर्ता मैत्री हुनु भनेको आधुनिक विकासको निकै सुन्दर पक्ष हो जुन समावेशीकरण र मानवअधिकारसँग पनि त्यतिकै सम्बन्धित छ । यस्ता संरचना, सेवा(सुविधा सबैका लागि पहुँचयुक्त हुनुको अर्को फाइदा उपयोगकर्ताको सङ्ख्यामा

व्यापक वृद्धि हुनु पनि हो । यसले मानिसको सार्वजनिक सहभागिता बढाएर उसलाई आर्थिकलगायत अन्य विभिन्न किसिमले सक्रिय बनाउँछ जसको सर्वसाधारण, फाइदा बजार र राज्यले सहजै उठाउन सक्छन् ।

- जिल्ला तथा राष्ट्रकै लागि अनुकरणीय कार्य ।
- अपाङ्ग तथा असक्तहरुले सहजै सार्वजनिक सेवा लिन सक्ने ।
- सार्वजनिक सरोकारका विषयमा सवैको अर्थपूर्ण सहभागिता बढ्ने ।
- मानवअधिकारको प्रत्याभुति ।
- सार्वजनिक सेवा लक्षित वर्गसँग सहजै पुग्ने ।
- सार्वजनिक निकाय प्रति विश्वास र अपनत्व बढ्ने ।
- सरकारी नीति तथा कार्यक्रमहरुले सफलता प्राप्त गर्ने ।

३.४. मौजुदा कानुनी प्रावधानहरु

अपाङ्गता भएका व्यक्तिकालागि पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवा निर्देशिका, २०६९ सार्वजनिक भवन पहुँचयुक्त बनाउनेः नेपाल सरकार, स्थानीय निकाय, अन्य सम्बन्धित निकाय, संस्था वा व्यक्तिले सर्वसाधारणलाई खुला गरिएका सार्वजनिक भवन निर्माण गर्दा वा गराउँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँचयुक्त बनाउन देहायको व्यवस्था गर्नु पर्नेछः-

- अपाङ्गता भएका व्यक्ति स्वतन्त्र रुपमा वजार गई आफूलाई आवश्यक पर्ने सरसामानहरु खरिद गर्न वा अन्य सेवा र अवसरहरु लिनको लागि सडकको दुवै किनारामा बनेका भवनका भुँइतलाको सतह र सडक वा सडक पेटीको सतह समानान्तर हुने गरी वा ज्यादै कम मात्र उचाइ राख्न र ह्वीलचियर प्रयोगकर्ता गएर सेवा लिन मिल्ने गरी कर्वर्याम्पको व्यवस्था गर्न पर्नेछ ।
- सडकबाट वा सडकपेटीबाट कुनै पनि सार्वजनिक भवन तथा निजी, अर्ध सरकारी वा गैर सरकारी निकायले सार्वजनिक प्रयोजनको लागि बनाइने वा उपयोग गरिने सार्वजनिक भवन वा संरचनाको परिसरमा प्रवेश गर्ने मार्गलाई ह्वीलचियर प्रयोगकर्ता, होचापुड्का, दृष्टिविहिन, वैशाखी प्रयोगकर्ता लगायत सवै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको प्रवेशका लागि अवरोध नहुने गरी निर्माण गरिनेछ ।
- सर्वसाधारणलाई प्रत्यक्ष रुपमा सेवा पुर्याउने प्रयोजनको लागि उपयोग भैरहेको सार्वजनिक भवन जस्तै मन्त्रालय वा विभाग, बैंक, अस्पताल, सूचना तथा संचार सेवासँग सम्बन्धित कार्यालय, कुनै सरकारी कार्यालय, ठुला किनमेल केन्द्र, राजनैतिक दलका कार्यालय आदिमा सकेसम्म सेवा सुविधाहरु भवनको भुँइतलामा नै उपलब्ध हुने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ र त्यस्तो सेवा सुविधाको लागि अर्को तला चढ्नु पर्ने भएमा अनिवार्य रुपमा लिफ्ट वा र्याम्पको व्यवस्था गर्नु पर्नेछ ।
- सार्वजनिक भवनभित्र वा यसको परिसरभित्र उपलब्ध हुने शौचालय, सेवा लिने काउन्टर, सोधपुछ काउन्टर, रिसेप्सन आदिमा प्रवेश गर्ने मुख्य प्रवेश मार्गहरु ह्वीलचियर प्रयोगकर्ता, होचापुड्का, दृष्टिविहिन, वैशाखी प्रयोगकर्ता लगायत सवै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिका पहुँचयुक्त बनाउनु पर्नेछ ।
- सार्वजनिक भवनभित्र उपलब्ध विभिन्न सेवाहरु लिनको लागि भवनभित्र वा परिसरमा सर्वसाधारणको लागि उपलब्ध गराइने अत्यावश्यक सूचना तथा जानकारीलाई ब्रेल लिपिमासमेत उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

- दुई वा दुईभन्दा बढी तला भएको कुनै पनि सार्वजनिक भवनमा सम्भव भएसम्म कम्तिमा एउटा पहुँचयुक्त लिफ्ट अनिवार्य राख्नु पर्नेछ ।

सेवा अभियान संचालन निदे्शिका, २०६५

सेवा प्रदायक कार्यालयको भौतिक वातावरणः कार्यालयको भौतिक वातावरणलाई सेवाग्राही-मैत्री बनाउन सेवाप्रदायक निकायले देहायको व्यवस्था गर्नेछः–

- कार्यालय परिसर तथा कोठाको नियमित सरसफाई,
- अशक्त तथा अपाङ्ग व्यक्तिका लागि सेवामा पहुंच सहज हुने गरी कार्यालय प्रवेशको संरचना,
- कार्यालयभित्र सुपरीवेक्षक तथा सहयोगी कर्मचारीबीच एक अर्कासंग प्रत्यक्ष र पारदर्शी तरिकाले सम्पर्क गर्न सकिने गरी खुल्ला किसिमको भौतिक संरचना,
- कार्यालय परिसरमा सेवाग्राहीका लागि सुविधायुक्त एवं लैंगिक दृष्टिले उपयुक्त प्रतीक्षालय, चमेनागृह, महिला र पुरुषका लागि छुट्टा छुट्टै शौंचालय तथा सवारी पार्किङ्गको व्यवस्था,

चौधौं त्रिवर्षीय योजना

- नयाँ निर्माण तथा पुननिर्माण हुने सरकारी भवन,सार्वजनिक स्थलका सेवा, सडक यातायात, शिक्षालगायत पूर्वाधार संरचना तथा सुविधालाई अपाङ्गता मैत्री बनाउँदै लगिनेछ ।

अपाङ्गता सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तथा कार्ययोजना २०६३

- अपाङ्गको पहुचलाई सुगम र सरल तुल्याउन सार्वजनिक महत्वका भौतिक (ठूला भवन, चलचित्र हल, बैंक, विद्यालय, अस्पताल, कार्यालय, सडकपेटी ट्राफिक चिन्ह, बस आदि) निर्माणको लागि नक्सांकन गर्दा, स्वीकृति दिदां अपाङ्गहरुको सहज पहुच र अपाङ्ग मैत्री हुने किसिमले निर्माण मापदण्ड नीति अवलम्बन गरिने छ ।

५. समस्या समाधानका भएका पहलहरु

मिति २०७२ साल फाल्गुण ०८ गते जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, धनकुटाले कार्यालयको भौतिक वातावरण अपाङ्गमैत्री बनाउन नीतिगत निर्णय गर्यो ।जसको लागी गरिएको योजनाको विस्तृत विवरण तपसील बमोजिम रहेको छ ।

- निर्णय मिति २०७२।११।०८
- कामको नाम : DDC Entrance Road Maintenance and Ramp Construction Work
- लागत अनुमान रु. २५०९४७८।४५०
- बोलपत्र आव्हान २०७२।११।०८
- ठेक्का कवोल अँक रु. १२६९२९४।२००१
- ठेक्का सम्झौता २०७२।१२।०८

- निर्माण व्यवसायीको नाम निशान कन्स्ट्रक्सन, धनकुटा
- कार्यादेश जारी २०७२।१२।१७
- कार्य शुरु हुने मिति २०७२।१२।१७
- कार्य सम्पन्न हुनु पर्ने मिति २०७३।०३।१५

साथै स्थानीय विकास अधिकारीको कार्यकक्ष भुईतलामा सार्नको लागि कोठाको पार्टिशनको काम भै रहेको छ । ह्विल चेयर लगायतका सहयोगी उपकरणसहित कार्यालय भवनमा प्रवेश गर्न सहज होस भनेर ढोकालाई ठुलो बनाईएको छ ।

६. निष्कर्ष र सुझावहरु

६.१ निष्कर्ष

विद्यालय, सरकारी भवन, अस्पताल (नेपालमा प्रायः अस्पताल अपांगमैत्री छैन्न), सडक, व्यापारिक भवन निर्माण गर्दा अपांगमैत्री विषयलाई अनिवार्य बनाउनु जरुरी छ। नयाँ निर्माण गरिने सरकारी कार्यालय, निजी प्रतिष्ठान तथा शिक्षा, स्वास्थ्यका क्षेत्रमा सम्पूर्ण कुरा अपांगमैत्री बनाउन सरकारले कडा निर्देशन दिन अब ढिला गर्नु हुँदैन। यस्तो निर्देशन लिखितमात्र भएर पुग्दैन, त्यसको अनुगमन पनि कडा हुनु आवश्यक छ। अन्यथा, वर्षको एक पटक अपांग दिवस मनाउँदै जाने, अपांगता भएका व्यक्तिले सास्ती बेहोरिरहने अवस्थाको अन्त्य कहिल्यै हुने छैन । अहिले जिल्ला विकास समितिको कार्यालयलाई अपाङ्गमैत्री बनाउन काम भै रहेको छ । सेवा लिन आउने अपाङ्गता भएका ब्यक्तिहरुलाई मैले भेटेर उक्त कामको बारेमा सोध्दा उनीहरुले निकै नै खुसी ब्यक्त गरे । कमसेकम सेवा लिन अर्काको सहारा लिन नपर्ने कुराले उनीहरुलाई खुसी तुल्याएको थियो । सामान्य सिफारिसको काममा पनि सहयोग गर्ने मानिस लिएर जाँदा दोहोरो खर्च र घरको काम गर्ने मानिस पनि नहुने समस्याबाट मुक्ती पाउने आशा व्यक्त गरेका थिए ।

६.२ सुझावहरु

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हकअधिकार संरक्षणका लागि सबै तहमा उनीहरूको पहिचान, पहुँच र सामार्थ्य वृद्दिका लागि यथोचित पहलहरू थाल्न आवश्यक छ । त्यस्तै अपाङ्गमैत्री भौतिक संरचना तथा सार्वजनिक भवन निर्माण, विभेदकारी कानुनको खारेज अपाङ्गतासम्बन्धी सचेतना अभिवृद्धिजस्ता कार्यक्रमलाई सबैले आआफ्नो तहबाट गर्न सके नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानव अधिकार सुनिश्चित गर्न सकिन्छ । समाज विकासको हरेक क्षत्रेमा अपाङ्ग व्यक्तिहरूको हकहित सरंक्षण र सम्वद्धर्नमा समावेशी र सामार्थ्यको सम्मान हुनु आवश्यक छ । त्यस्तै सरकारी कार्यालयमा नागरिक बडापत्र अनिवार्य गरिएको छ। त्यही बडापत्रको कुनै एक छेउमा अपांगता भएका व्यक्तिलाई सम्बोधन गर्नसके व्यवहारमा परिवर्तन आउनसक्छ।कार्यालय प्रमुखको कार्यकक्ष भुईतलामा नै ब्यबस्था हुन सके अझै सहज हुन्छ ।

त्यसका लागि तपसील बमोजिमको कार्य योजना प्रस्ताव गरिएको छ ।

सि.नं.	कार्यक्रम	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	सहयोगी निकाय	समय अवधि	अनुगमन सूचक
१	सार्वजनिक महत्वका भौतिक संरचना निर्माण र पुर्ननिर्माण गर्दा मापदण्ड अनुरुप अपाङ्गको पनि पहुँच पुग्नेखालको संरचना वनाउने ।बनेका सँरचनाको सँचालन, व्यबस्थापन, मर्मत, सँभार गर्ने	आवास तथा भौतिक योजना, , स्वास्थ्य, तथा जनसंख्या, शिक्षा तथा खेलकूद, स्थानीय विकास मन्त्रालयको प्रत्यक्ष निर्देशनमा तिनका जिल्लास्तरीय कार्यालयहरु	राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपाल, राष्ट्रिय अर्न्तराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्था, इन्जिनीयरिङ्ग एशोसियशनहरु ।	आगामी योजना अवधि सम्म ।	पहुँच योग्य सार्वजनिक स्थल (भवन, क्षेत्र, सडक आदि) निर्माण गर्ने नीतिगत व्यवस्था पहुँचयोग्य भौतिक संरचना निर्माण संख्या
२	जनचेतना अभिबृद्दि गर्ने कार्यक्रम सँचालन गर्ने	स्थानीय निकाय, स्कुल तथा कलेज तथा जिल्लास्तरीय कार्यालयहरु	नेपाल सरकार र यसका विषयगत मन्त्रालय, आयोग तथा सचिवालयहरु	प्रत्येक बर्ष	सर्वेक्षणको प्रतिवेदन

उपभोक्ता समिति मार्फत योजना सञ्चालनको प्रभावकारिता

पवन कुमार गुप्ता

१ पृष्ठभूमि

उपभोक्त समिति भनेको कुनै पनि बस्तु सेवाको निमार्ण उपभोग वा संरक्षण गर्ने कामको लागि त्यहीको स्थानीयहरु लाभग्राही समुदायहरु मध्येबाट चुनिएका प्रतिनिधिहरुको समिति हो । विकेन्द्रीकरणको मर्म अनुरुप विकासलाई गाउँ गाउँमा पुर्‍याउने उद्देश्यले संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गत जिल्ला विकास समितिको कार्यालय मार्फत् विभिन्न उपभोक्ता समितिहरु गठन गरी उनीहरु मार्फत विकास निर्माणका कार्यहरु सम्पन्न गर्ने अभ्यास चलिआएको छ । साना तथा घरेलु औजार प्रयोगबाट गर्न सकिने विकास निर्माणका काममा जनसहभागिता बढाउन र स्थानीय श्रमलाई बढावा दिने उद्देश्यले उपभोक्ता समितिको व्यवस्था गरिएको हो । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ को दफा २०८ र २०९ मा उपभोक्ता समिति गठन गर्न सक्ने व्यवस्था छ । उपभोक्ता समिति गठनबारे स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि २०६९ मा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ । उपभोक्ता समितिलाई योजना दिदा स्थानीय उपभोक्ताले काम गर्ने र स्थानीय स्तरमा रोजगारी सृजना हुने, तुलनात्मक रुपमा कम खर्चिलो हुने, विकास निर्माणमा व्यापक जन सहभागिता पनि हुने र निर्माण हुने सडक, नहर, कुलो, पुल पुलेसा जस्ता पूर्वाधारको स्वामित्व स्थानीयले लिदा दिगोपन हुने जनाउदै आर्थिक कार्यविधि ऐनको पछिल्लो संशोधनले रु ६० लाखसम्मको योजना उपभोक्ता मार्फत् काम गर्न सक्ने निर्देशन जारी गरेपछि जिल्लाका विभिन्न योजनाहरु उपभोक्ता समिति मार्फत् व्यापक रुपमा हुदै आएको थियो ।

स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि २०६९ मा उपभोक्ता समिति गठन गर्दा कुल सदस्यहरुको कम्तिमा ३३ प्रतिशत महिला हुनुपर्ने, समितिको अध्यक्ष, सचिव वा कोषाध्यक्ष मध्ये कम्तिमा एक जना महिला अनिवार्य हुनुपर्ने, एकासगोल परिवारका एकजना भन्दा बढी व्यक्ति समितिको सदस्य हुन नपाइने, आयोजनाबाट प्रत्यक्ष लाभान्वित हुने घरपरिवारबाट सदस्य राख्नुपर्ने, सार्वजनिक लेखापरीक्षण, सार्वजनिक सुनुवाई अनिवार्य रूपमा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । तर विभिन्न ठाँउमा उपभोक्ता समिति गठन गर्दा राजनीतिक दलहरुको प्रत्यक्ष संलग्नता, दबाब, पहुँच र निर्देशनको आधारमा उपभोक्ता समिति गठन हुने र पदाधिकारीहरु तोकिने गलत अभ्यास भएको सुनिदै आए पनि लमजुङ जिल्लामा त्यस्तो हुने गरेको देखिएन । कार्यविधिमा तोकिए वमोजिम महिलाको प्रतिनिधित्व सुनिश्चत गराउँदै सकेसम्म उपभोक्ता समितिलाई समावेशी बनाउन खोजेको छ। उपभोक्त समितिलाई राजनीतिक प्रभावबाट टाढा राखी वास्तविक लाभान्वित घरपरिवारका सदस्यलाई समितिमा चयन गरी कार्यविधिमा व्यवस्था भए बमोजिम समावेशी बनाउन सके उपभोक्ता समिति मार्फत कार्यान्वयनमा ल्याएको योजना तुलनात्मक रुपमा फाइदा जनक हुने गरेको छ ।

२. समस्याको कथन

जि.वि.स. मा उपभोक्ता समिति मार्फत सञ्चालन हुने आयोजनाहरुमा व्यापक समस्या रहेको गुनासो धेरै सुनिने गरेको पाईन्छ । अन्यत्र जिल्लाको सन्दर्भमा यो कुरा साँचो भए पनि लमजुङ जिल्लामा उपभोक्ता समिति मार्फत योजना कार्यान्वयन गर्दा त्यस्तो कुनै समस्या नरहेको देखिन्छ । योजनाको

भुक्तानी गर्दा अनिवार्य रुपमा कार्य प्रगति मूल्यांकन गरेर मात्र फरफारक र भुक्तानी गरिने हुँदा दलीय पहुचँका आधारमा उपभोक्ता समिति गठन नभई स्थानीय लाभान्वित घरपरिवारका सदस्यहरुबाट नै समिति गठन गरिने गरेको छ । श्रम दानबाट सम्भव हुन नसकेको र जिल्ला प्राविधिक कार्यालयको इस्टिमेटमा उल्लेख भए मात्र रक कटिङ, बक्स कटिङ लगायतको कार्यहरुमा आधुनिक औजार तथा उपकरण प्रयोग गर्ने गरेको र जि.वि.स. लमजुङमा उपभोक्ता समिति मार्फत सञ्चालन हुने धेरै जसो योजनाहरु ठेक्का सम्झौताबाट सञ्चालन गरिएको भन्दा तुलनात्मक रुपमा कम खर्चमा तथा कम समयमा नै सफलतापूर्वक कार्यान्वयन भएको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा करापुटार-साल्मे-भञ्जाङ-सिङदी-हरित (घाम्राङ-पसगाँउ) सडक खण्डको निर्माणको लागि मिति २०७२।०९।१८ मा पदम बहादुर गुरुङको अध्यक्षतामा गठन भएको उपभोक्ता समितिले मिति २०७२।९।२१ मा सुरु गरी मिति २०७३।०३।१५ सम्म पुरा गर्ने गरी योजना सम्झौता गरेकोमा मिति २०७३।०१।१७ मा नै सम्झौता अनुरुप योजना सम्पन्न गरेको हुँदा यस योजनालाई लमजुङ जिल्लामा उपभोक्ता समिति मार्फत सञ्चालन गरिने योजनाहरुका प्रतिनिधि योजनाको रुपमा मामिला अध्ययनको विषय बनाएको छु ।

३. मामिला विश्लेषण

३.१ पृष्ठभूमि

लमजुङ जिल्लास्थित पसगाँउ गा.वि.स.को जनतालाई सदरमुकाम आवतजावत गर्न निकै नै कठिनाई भएको हुँदा अघिल्लो वर्ष जिल्ला परिषदबाट मिति २०७१।११।२२ मा पारित भए अनुसार यातायात पूर्वाधार कार्याक्रम अन्तर्गत करापुटार-साल्मे-भञ्जाङ-सिङदी-हरित (घाम्राङ-पसगाँउ) सडक खण्डको निर्माणको लागि यस वर्ष रकम विनियोजन भएको हुँदा उक्त आयोजना सञ्चालानार्थ मिति २०७२।०९।१८ गते पसगाँउ-८, लमजुङका पदम बहादुर गुरुङको अध्यक्षतामा १५ सदस्यीय उपभोक्ता समिति गठन भएको थियो । सो सडक खण्डको ट्र्याक खोल्ने प्रयोजनको लागि गठन भएको उपभोक्ता समितिले भोजे गाउँ विकास समितिको कार्यालयको च.न.९२ मिति २०७२।९।२० को सिफारिस पत्र र जिल्ला प्राविधिक कार्यालय, लमजुङको च.न.२०२ मिति २०७२।०९।२० को पत्र साथ संलग्न लागत इस्टिमेट साथ योजना सम्झौताको लागि जि.वि.स.को कार्यालयमा निवेदन दिएको थियो । आवश्यक सम्पूर्ण प्रकृया पूरा गरी मिति २०७२।९।२१ मा सम्झौता गरिएको यस योजनाको कुल लागत अनुमान रु. ३६,५९,५६९।-(सर्वे वाहेक रु ३३,०९,५६९।-) रहेकोमा नेपाल सरकारबाट रु. २५,३०,०००।- र उपभोक्ता समितिबाट रु. ७,९५,५६९।- योगदान हुनुपर्ने शर्तसहित मिति २०७३।०३।१५ गतेसम्म पूरा गर्ने गरी योजना सम्झौता भएको थियो । तर सम्झौता अनुसार पूरा गर्नु पर्ने समय भन्दा करिब २ महिना अगावै योजना पूरा भएको भनि भोजे गा.वि.स.को कार्यालयको च.न.२२८ मिति २०७३।०१।१७ को पत्रबाट सिफारिस भई आएको र स्थानीय विकास अधिकारीको संयोजकत्वमा गएको संयुक्त अनुगमन टोलीले समेत उक्त उपभोक्ता समितिले गरेको काम सम्झौतामा उल्लेख भए बमोजिमकै गुणस्तरको भएको भनि मिति २०७२।१२।१२ गते अनुगमन प्रतिवेदन पेश गरेको देखिन्छ । मिति २०७३।१।२ गतेको सार्वजनिक परीक्षण फाराम र खर्च सार्वजनिक सूचना फाराम डोर हाजिर फाराम र अन्य विल विजकको आधारमा मिति २०७३।०१।२ गते बसेको उपभोक्ता समितिको बैठकले गरेको निर्णयबाट खर्चको अनुमोदन गरेको देखिन्छ । यसरी अन्त्यमा मिति २०७३।०१।२१ म जि.वि.स.को कार्यालय, लमजुङको जाँचपास समितिको बैठकबाट योजनाको फरफारक गर्ने निर्णय भई अन्तिम किस्ता वापतको रु. २५,३०,०००।- निकाशाको लागि अनुरोध भई भुक्तानी दिएको देखिन्छ ।

यसरी करापुटार-साल्मे-भञ्जाङ-सिङदी-हरित (घाम्राङ-पसगाँउ) सडक खण्ड निर्माण समितिले उपभोक्ता समितिको गठन प्रकृयादेखि योजना सम्पन्न भई अन्तिम किस्ता भुक्तानी लिएसम्मको हरेक चरणमा स्थानीय स्रोत आयोजना सञ्चालन कार्यविधि २०६७ र स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि २०६९ मा तोकिएको मापदण्ड पूर्ण रुपमा पालना गरेको देखियो । यसरी उपभोक्ता समिति मार्फत योजना सञ्चालन गर्दा मुख्य रुपमा लाभान्वित परिवारको सदस्यहरुबाट कार्यविधिमा उल्लेख भए बमोजिमको शर्तहरु पूरा गरी समावेशी किसिमले उपभोक्ता समिति गठन गरी तोकिएको समय भन्दा कम समयमा, योजना सम्झौतामा उल्लेख भए भन्दा करिब १.५ गुणा बढी कार्य गरी एक अनुकरणीय र उदाहरणीय उपभोक्ता समितिको पहिचान बनाउन सफल भएको छ ।

३.२ उपभोक्ता समिति मार्फत यस योजना सञ्चालन गर्दा प्रतिफल राम्रो हुनुको कारण

- उपभोक्ता समिति मार्फत् योजना सञ्चालन गर्दा कर छुटको व्यवस्था भएको हुँदा तुलनात्मक रुपमा कम खर्चमा कार्य सम्पन्न भएको,
- व्यापक जनसहभागिता हुने भएको हुँदा सम्पन्न भएको काममा अपनत्व वोध भई सोको स्वामित्व स्थानीय जनताले लिएकोले,
- स्थानीय लाभान्वित परिवारबाट उपभोक्ता समिति गठन भई आफ्नै कल्याणको लागि कार्य सञ्चालन गर्ने भएकोले निश्चय पनि सकरात्मक कार्य हुने गरेको,
- स्थानीय रुपमा उपलब्ध श्रमको प्रयोग गरी योजना सञ्चालन गरिने भएको हुँदा स्थानीय स्तरमा रोजगारी सिर्जना भएकोले कार्य वातावरण सहज भएको,
- टेण्डर मार्फत् सञ्चालन गरिने योजना भन्दा तुलनात्मक रुपमा पुरा गर्नुपर्ने प्रकृयाहरु कम भएको हुँदा तोकिएको समय भन्दा कम समयमा योजना सम्पन्न भएको ।

३.३ यस योजना सम्पन्न भए पश्चात देखिएको प्रभाव

- पस गाँउका स्थानीय २०० घर परिवार प्रत्यक्ष रुपमा लमजुङ जिल्लाको सदरमुकामसँग सडक सञ्जाल मार्फत जोडिएको छ ।
- सडक सञ्जाल मार्फत जोडिए पछि पर्यटकहरु पसगाँउसम्म सहज रुपमा आवतजावत गर्न सक्ने भएकोले पसगाँउमा हाल होमस्टेको व्यवसाय फस्टाई स्थानीयको जनजीवन आर्थिक रुपमा सुध्रिएको पाइयो ।
- टेण्डर मार्फत गराइने योजना भन्दा तुलनात्मक रुपमा कम प्रकृयामुखी हुने भएको र योजना सम्झौता प्रकृया पनि सहज भएको हुँदा मिति २०७३।३।१५ मा सम्पन्न गर्ने गरी सम्झौता भएको ।
- योजना करिब २ महिना अगावै मिति २०७३।१।१७ मा सम्पन्न भएको देखिन्छ ।
- अदुवा, अलैची, अम्लिसो लगायतका स्थानीय स्तरको कृषि उत्पादनहरुले सदरमुकामस्थित बजारसम्म सहज पहुच पाएको देखिन्छ ।
- सदरमुकाम वेसीसहरमा भएको विद्यलाय तथा क्याम्पसहरुमा पसगाँउ वासीहरुको सहज पहुच भएपछि त्यस ठाउँको शैक्षिक स्तरमा पनि चमत्कारी सुधारको अपेक्षा गरिएको छ ।
- पसगाउँमा स्वाश्थ्य चौकी मात्र भएको हुँदा अब यस सडक खण्डको निर्माण भई एम्बुलेस आवतजावत गर्न सहज भएकोले स्थानीयहरुले जटिल किसिमको औषधोपचारको लागि भोगिरहेको समस्या समाधान भएको छ ।

४. समस्या समाधानका लागि चालिएका कदम

विगतमा लमजुङ जि.वि.स.बाट सञ्चालन हुने योजनाहरु उपभोक्ता समिति मार्फत गराउँदा विभिन्न किसिमका समस्याहरु आउने गरेको थियो । तर हाल जिल्ला विकास अधिकारी शेखर पौडेलको कार्यकालमा त्यस किसिमको कुनै पनि समस्या नपरेको देखिन्छ । सम्झौता भएका योजनाहरु पूर्ण मापदण्ड अनुसार समयमै सम्पन्न भएको देखिन्छ । यस किसिमको कार्य वातावरण सिर्जना गर्नको लागि जि.वि.स. र स्थानीय जनताहरुबाट चालिएको कदमलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

४.१ जि.वि.स. लमजुङबाट चालिएको कदम

- उपभोक्ता समिति गठन हुँदा तोकिएको मापदण्ड पूरा भए नभएको यकिन गरेर मात्र योजना सम्झौता ।
- गर्ने र जाँचपास समितिको बैठकबाट योजनाको फरफारक गर्ने निर्णय भए पश्चात मात्र अन्तिम भूक्तानी दिने गरेको ।
- प्रायः सम्पूर्ण योजनाको अनुगमन टोलीमा जिल्ला विकास अधिकारी स्वयं उपस्थित हुने गरेको ।
- उपभोक्ता समितिहरु सँग प्राविधिक ज्ञान नहुने भएकोले कुनै योजना सञ्चालनको क्रममा कुनै पनि किसिमको प्राविधिक परामर्श आवश्यक परेमा जिल्ला विकास अधिकारी तथा योजना अधिकृतले आफ्नै पहलमा जिल्ला प्राविधिक कार्यालयबाट समन्वय गरी सहयोग गरिदिने गरेको ।
- अतिक्रमण भएको जग्गाहरुको सरकारी मूल्य निर्धारण गर्न मालपोत कार्यालय सँग र जग्गाको जाचपास गर्न नापी कार्यालयसँग आवश्यक समन्वय गरेको ।
- कुनै उपभोक्ता समितिले मापदण्ड बमोजिम कार्य नगरेमा सो योजना सम्झौता भंग गरी टेण्डर मार्फत कार्य सञ्चालन गरेको उदाहरणसमेत पाइयो ।

४.२ स्थानीय जनताबाट चालिएको कदम

- योजना पारित गर्ने बेलामा नै नागरिक वडा मञ्चमा सोको कार्यान्वयनको लागि एक किसिमको सहमति हुने गरेकोले उपभोक्ता समिति गठन, जग्गा अतिक्रमण, मुआब्जा सम्बन्धमा खासै ठूलो विवाद नहुने गरेको पाइयो ।
- उपभोक्ता समिति गठन गर्ने क्रममा राजनैतिक प्रभावमा भन्दा स्थानीय लाभान्वित परिवारबाट नै समावेशी किसिमको उपभोक्ता समिति गठन गर्ने गरेको ।
- योजना कार्यान्वयन गर्ने बेलामा सकेसम्म स्थानीय स्तरमा उपलब्ध श्रम शक्तिको प्रयोग गर्ने र योजना सम्झौतामा कबुल गरे बमोजिमको श्रमदानको डोर हाजिर व्यवस्था गर्ने गरेको ।
- कुनै पनि किसिमको विवाद या समस्या आए स्थानीयहरुले आफैले सुल्झाउने गरेको ।

५. निष्कर्ष

लमजुङ जिल्लामा स्थानीय राजनीतिज्ञ दल, गा.वि.स., जि.वि.स., जिल्ला प्राविधिक कार्यालय, उपभोक्ता समिति, उपभोक्ता, दबाव समूह, नागरिक समाज, पत्रकार जगत तथा विकासका साझेदारहरु सबैको सहकार्यमा उपभोक्ता समिति गठन तथा योजना सञ्चालन हुने गरेको छ । यसै सन्दर्भमा करापुटार-साल्मे-भञ्जाङ-सिङदी-हरित (घाम्राङ-पसगाँउ) सडक खण्ड निर्माण उपभोक्ता समितिले स्थानीय स्वायत

शासन ऐन, २०५५ का साथै स्थानीय स्रोत आयोजना सञ्चालन कार्यविधि २०६७ र स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि २०६९ मा तोकिएको मापदण्ड पूर्ण रुपमा पालना गरी समयमा नै सम्झौतामा उल्लेख भए बमोजिमको गुणस्तरमा योजना सम्पन्न गरेको छ । तर अन्य जिल्लाहरुमा उपभोक्ता समितिहरु मापदण्ड विपरित गठन हुने, आर्थिक अनियमितता हुने, भागवण्डामा लागेर आयोजनालाई वीचैमा अलपत्र छाड्ने, कमिशन खाने निहुँमा अनावश्यक उपभोक्ता समिति गठन गर्ने, काजगमा काम गरी रकम निकासा गर्ने जस्ता गुनासो व्यापक रुपमा सुनिने गरेको पाइन्छ । तर लमजुङ जिल्लामा सम्बन्धित सबै पक्ष तथा साझेदारहरुको समन्वय र सहयोगमा उपभोक्ता समिति गठन तथा योजना सञ्चालन हुने गरेकोले स्थानीय स्वायत्त शासनको मर्म अनुरुप विकास निर्माणलाई स्थानीय निकायको तल्लो तहसम्म पुर्‍याउने उद्देश्यले अहिले जिल्लामा ६० लाख भन्दा कम लागतको विकास निर्माणका योजनाहरु स्थानीय स्तरमा रोजगारी सिर्जना गर्न, योजनामा अपनत्व वोध गराउने उद्देश्यकले उपभोक्ता समिति मार्फत सञ्चालन भइरहेको अवस्था छ ।

जीर्ण मोठले निम्त्याएको समस्या

विक्रम थापा

१.पृष्ठभूमि

नेपालमा जग्गा प्रशासनको कार्य गर्ने महत्वपूर्ण निकाय हो मालपोत कार्यालय । व्यक्तिगत तथा सरकारी जग्गाको लगत कायम गरी श्रेस्ता तयार गरी संरक्षण गर्ने प्रमुख दायित्व मालपोत कार्यालयको हो । जग्गा जमीन व्यक्तिगत सम्पतिको एउटा प्रमुख स्रोत हो ।यसर्थ जग्गा प्रशासन अत्यन्त महत्वपूर्ण र प्रत्यक्ष जनसरोकारको विषय बन्न पुगेको छ । जग्गा प्रशासन महत्वपूर्ण र संवेदनशिल विषय भएकोले सम्बद्ध कर्मचारीलाई विद्यमान कानुनको परिपालनातर्फ प्रतिबद्ध बनाई सर्वसाधारण जनतालाई जग्गा प्रशासनसँग सम्बन्धित सेवाहरु सहज र सरल ढंगबाट प्रदान गर्नु जरुरी हुन्छ । । बहुसंख्यक जनता कृषिमा आश्रित भएको हाम्रो जस्तो कृषि प्रधान देशमा सर्वसाधारण जनतालाई सामाजिक न्याय र सुविधा प्रदान गरी आर्थिक स्तर बृद्धि गर्नका लागि मात्र होइन सर्वसाधारणको जग्गा प्रशासनप्रति विश्वासभाव कायम राखिराख्न पनि जग्गा प्रशासनलाई चुस्त, सवल, सक्षम,प्रभावकारी पहुँचयोग्य र त्रुटीरहित बनाइनु आवस्यक हुन्छ ।

जिल्लाभरको जग्गाको लगत राख्ने तथा व्यक्तिगत र सार्वजनिक जग्गाको श्रेस्ताहरुको सुरक्षित व्यवस्थापन गर्नु मालपोत कार्यालयको दायित्व हो । जनतालाई उनीहरुले विधि पुऱ्याई माग गरेको जग्गाधनी पूर्जाको समयमै प्रतिलिपि सोही दिन दिनुपर्ने कुरा कार्यालयको बडापत्रमै उल्लेख भएको छ । कार्यालयमा रहेका मोठ जीर्ण भएमा समयमै अद्यावधिक गर्नुपर्ने हुन्छ जसले गर्दा समयमै सहज रुपमा सेवा प्रदान गर्न सकिन्छ । जग्गा प्रशासनको कार्यमा संवेदनशिलता नअपनाउदा हुने सानो त्रुटीले सम्बन्धित व्यक्तिले अनावश्यक झमेला व्यहोर्ने मात्र हैन लामो समयसम्म अड्डा अदालत धाउनु पर्ने पनि हुन्छ । श्रेस्ताहरुको व्यवस्थापन राम्रो सँग नगर्दा र श्रेस्ताहरुमा देखिने सानो त्रुटीले गर्दा व्यक्तिले आफ्नो जग्गालाई आफ्नो योजना अनुसार प्रयोग गर्नमा बाधा अड्चन आउने पनि हुन्छ । यस्तै मालापोत कार्यालय बाँकेमा जीर्ण मोठ समयमै अद्यावधिक नगर्दा धेरै सेवाग्राहीले अनावश्यक झमेला र समस्या बेहोर्नुपरेको छ । बाँके जिल्ला, नेपालगञ्ज उपमहानगरपालिका वार्ड नं. १० निवासी वर्ष ६७ का मामराज अग्रवालले कार्यालयले जीर्ण मोठ अद्यावधिक नगर्दा धेरै सास्ती खेप्नुपऱ्यो । निजले भोग्नुपरेको समस्या, यसका कारणहरु,असरहरु र समस्या समाधानर्थ चालिएका कदमहरुको बारेमा यो मामिला अध्ययन केन्द्रीत छ ।

२.समस्या कथन

बाँके जिल्ला , नेपालगञ्ज उपमहानगरपालिका, वार्ड नं. १० निवासी वर्ष ६७ का मामराज अग्रवालले आफूसँग भएको जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा अष्पष्ट र धुमिल भई नबुझिने अवस्थामा रहेकोले मिति २०७२।१२।०५ मा निजको नाममा दर्ता भएको नेपालगञ्ज उपमहानगरपालिका वार्ड नं. १ स्थित कित्ता नं. २९९, २९८,६५१, ६५२, ९८७, १०५३ को प्रमाण पूर्जाको प्रतिलिपि माग गर्दा कार्यालयमा रहेको मोठ जीर्ण भएकोले कार्यालयले तत्काल प्रतिलिपि दिन नसक्ने व्यहोरा अवगत गराएको र निजले समयमै आफ्नो जग्गाको जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा पाउन नसकेको ।

३.समस्याको विश्लेषण

जग्गा प्रशासन अत्यन्तै संवेदनशील विषय हो । अभिलेख व्यवस्थापन बैज्ञानिक एवं ऐन नियम निर्देशिका र कार्यविधिले निर्दिष्ट गरेको प्रावधान अनुसार गर्नु कार्यालयको दायित्व पनि हो । जीर्ण मोठ समयमै अद्यावधिक नगर्नु मामराज अग्रवालले आफ्नो जग्गाधनी प्रमाणपूर्जाको प्रतिलिपी प्राप्त गर्न भोग्नुपरेको समस्याको जड हो जसका कारण निजले निकै सास्ती पनि खेप्नपर्‍यो । समस्याको ईतिहास, समस्या सिर्जना हुनाका कारणहरु, यसले निम्त्याएका असरहरु, कानुनी प्रावधान तथा यो समस्या समाधानर्थ चालिएको कदमहरुको आधारमा यो समस्याको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.१ समस्याको ईतिहास

निवेदक मामराज अग्रवालले विभिन्न मितिमा विभिन्न व्यक्तिबाट जग्गा खरिद गरेको र सो सम्पूर्ण विवरण एउटै प्रमाणपूर्जामा चढाउदै आएको । धेरै वर्ष पुरानो भएकोले निजको पूर्जा अस्पष्ट र धुमिल भई बुझ्न नसक्ने अवस्थामा रहेकोले मिति २०७२।१२।०५ मा जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा पाउँ भन्ने निवेदन दिएको ।

३.२ समस्याका कारणहरु

यथा समयमै आफ्नो जग्गाको जग्गाधनी प्रमाणपूर्जाको प्रतिलिपि प्राप्त गर्न नसक्नु नै मामराज अग्रवालले भोग्नुपरेको प्रमुख समस्या हो । यो समस्याको विस्तृत अध्ययन गर्दा मालपोत कार्यालयको लापरवाही नै प्रमुख कारण रहे पनि यसका अन्य कारणहरु पनि देखिन्छन् ।यो समस्या सिर्जना हुनुका कारणहरुलाई देहायबमोजिम उल्लेख गरिएको छ ।

- मामराज अग्रवालले आफुसँग भएको जग्गाधनी श्रेस्ता सुरक्षित साथ राख्न नसक्नु ।
- मालपोत कार्यालयमा मोठ तथा श्रेस्ता सुरक्षित व्यवस्थापन गर्न नसक्नु ।
- मालपोत कार्यालयले जीर्ण श्रेस्ता समयमै अद्यावधिक नगर्नु ।

३.३ समस्याका असरहरु

जग्गाधनी मामराज अग्रवालले आफ्नो जग्गाको जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा समयमै प्राप्त गर्न नसक्दा धेरै समस्याहरुको सामना गर्नुपर्‍यो । उनको व्यक्तिगत एवं व्यवसायिक जीवनमा धेरै प्रतिकूल असरहरु पर्न गयो । यो समस्याले निम्त्याएका प्रमुख असरहरु देहायबमोजिम उल्लेख गरिएको छ ।

- निवेदक मामराज अग्रवालले आफ्नो जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा अष्पष्ट र धुमिल हुँदा आफ्नो इच्छामुताविक कारोवार गर्न नपाउनु ।
- कार्यालयको अनलाइन सेवा प्रदान गर्ने योजनामा प्रतिकूल असर पारेको ।
- एक दिनमै सम्पन्न हुने कार्यको लागि दुई महिनासम्म कार्यालय धाउनु परेको ।
- यो समस्याको कारणले निजको दैनिक व्यवसायिक कामकारवाही प्रभावित हुनु ।
- कार्यालयप्रति मामराज अग्रवाल जस्ता सेवाग्राहीको वितृष्णा बढ्नु र विश्वासभाव कम हुदै जानु ।

३.३ कानुनी प्रावधानहरु

जग्गा प्रशासन सुसञ्चालन गर्नको लागि विभिन्न ऐन, नियम र कार्यविधिहरु निर्माण गरिएका छन् । जग्गा प्रशासन सँग सम्बन्धित सेवा प्रवाहमा आइपर्ने विभिन्न किसिमका समस्या सूल्झाउन मालपोत ऐन २०३४ को अधिनमा रही मालपोत निर्देशिका २०५८ तथा मालपोत कार्यविधि २०६२ समेतमा विभिन्न प्रावधान राखिएको छ । मामराज अग्रवालको समस्या समाधानार्थ देहाय बमोजिमको व्यवस्था रहेको छ :

- मालपोत निर्देशिका २०५८ को परिच्छेद १ को दफा ६ को उपदफा १ को क,ख,ग र घ मा मोठको व्यवस्थापन गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुरा उल्लेख भएको । र सोही दफाको उपदफा २ मा कार्यालय प्रमुखले मोठ सुरक्ष ागर्न आवश्यक पर्ने भौतिक सुविधा जुटाउनुपर्ने प्रावधान कायम छ ।
- मालपोत निर्देशिका २०५८ को परिच्छेद १ को दफा ७ को उपदफा १ को क,ख,ग ,घ,ङ,च,छ,ज , झ,ञ र ट मा फाटेका, च्यातिएका, धमीराले खाएका वा स्पष्ट नबुझिने अवस्थामा रहेका श्रेस्ताहरुलाई अद्यावधिक गरी प्रमाणित गरी राख्नुपर्ने प्रावधान रहेको । त्यसैगरी सोही दफाको उपदफा २ मा फाटेका, च्यातिएका वा फाट्न लागेका श्रेस्ता देख्नासाथ प्रतिलिपि तयार गराई प्रमाणित गराउने जिम्मा सम्बन्धित फाँटवालाको रहने व्यवस्था रहेको । त्यस्तै दफा ३ मा मोठ श्रेस्ता प्रमाणित गर्ने अधिकारीले फाटेका , च्यातिएका वा फाट्न लागेका श्रेस्ता देख्नासाथ सम्वधित फाँटवालालाई उपदफा १ बमोजिम श्रेस्ता व्यवस्थीत गर्न लगाउने प्रावधान रहेको ।
- मालपोत कार्यविधि २०६२ को ५.३०.१ मा जग्गा धनी दर्ता श्रेस्ता तयार गर्ने आधारहरु उल्लेख भएको ।

३.४ समस्या समाधानका लागि गरिएका प्रयासहरु

मामराज अग्रवालको अष्पष्ट, धमील तथा नबुझिने जग्गाधनी पूर्जाको एउटै विकल्प पूर्जाको प्रतिलिपि लिनु थियो । तर प्रतिलिपि लिनको लागि मालपोत कार्यालयको मोठ श्रेस्ता जीर्ण भएकोले तत्काल सम्भव थिएन । निजलाई निजको जग्गाधनी प्रमाण पूर्जाको प्रतिलिपि प्रदान गर्न पहिले जीर्ण मोठ श्रेस्ता अद्यावधिक गर्नुपर्ने भयो । निजको मोठ श्रेस्ता अद्यावधिक गरी प्रतिलिपि प्रदान गर्नका लागि देहायबमोजिमका कदमहरु चालियो:

- मामराज अग्रवालसँग भएका र अभिलेख व्यवस्थापन फाँटमा रहेका निजको कित्तासँग सम्वन्धित लिखतहरु खोजी फोटोकपी गरी आधार तयार गरिएको ।
- मिति २०७२।१२।९ निवेदकको कित्ता नं. २९९, २९८, ६५१, ६५२, ९८७, १०५३ को फिल्डबुकउतार पठाइदिन पत्राचार । फिल्डबुक उतार र प्लट रजिष्टर उतार मिति २०७२।१२।१५ मा प्राप्त ।
- नेपालगञ्ज नगरपालिका हकभोगको सिफारिस लिन भनिएकोमा मिति २०७२।१२।१७ मा सिफारिस प्राप्त भएको ।
- मालपोत कार्यालयबाट निज मामराज अग्रवालले दर्ता श्रेस्ता कायम गरी पाउँ भनी निवेदन दिएकोमा राष्टिय खवर दैनिक मा ३५ हकदावी गर्न आउने सूचना प्रकाशन । साथै सोही व्यहोराको पत्र जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, नेपालगञ्ज उपमहानगरपालिकाको कार्यालय र जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा टाँस गर्न पठाइएको ।

- सूचना प्रकाशन गरेको ३५ दिन भित्र कुनै हकदावी नपरेपछि मिति २०७३।२।१७ गते खरिदार नर बहादुर सारु मगरले स्थलगत सर्जमीन गरी प्रतिवेदन पेश गरेको ।
- उपलब्ध लिखतका प्रतिलिपिहरु, नापी कार्यालयबाट प्राप्त फिल्डबुक उतार र प्लट रजिष्टर उतार, नेपालगञ्ज उपमहानगरपालिकाको सिफारिस ,स्थलगत सर्जमीन तथा हकदावी नपरेको आधारमा मालपोत कार्यालय बाँके बाट मिति २०७३।०२।१८ गते मालपोत अधिकृत कृष्ण प्रसाद जोशी बाट सदर भई कार्यालय प्रमुख प्रमुख मालपोत अधिकृतकोमा निर्णयार्थ पृश गरिएको ।
- प्रमुख मालपोत अधिकृत सरुवा भई गृह मन्त्रालयमा गएपछि रिक्त रहेको कार्यालय प्रमुखको पद रिक्त रहेकोमा भूमिसुधार कार्यालय बाँकेका कार्यालय प्रमुख प्रेम बहादुर दौल्याललाई जिम्मेवारी तोकिएको साथै दोहोरो जिम्मेवारीका कारण कार्यालयमा पर्याप्त समय दिन नसक्दा निजको विषयमा निर्णय सदर हुन बाँकी रहेको ।
- मालपोत कार्यालय बाँकेमा रहेका सम्पूर्ण अभिलेखलाई कम्प्युटर प्रणालीमा आबद्ध गरी आगामी आषाढ महिनाबाट अनलाइन सेवा प्रदान गर्नका लागि जोडतोडका साथ कम्प्युटर प्रविष्टी र कर्मचारीहरुलाई आवश्यक तालिम दिने कार्य जोडतोडका साथ भइरहेको ।

४ निष्कर्ष

भूमि प्रशासनसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कार्य गर्ने जिम्मेवारी पाएको जिल्ला मालपोत कार्यालयले मालपोत ऐन लगायतका कार्यबिधि र निर्देशिकाले निर्दिष्ट गरेका प्रावधानका आधारमा कार्य सम्पादन गर्नु यसको दायित्व हो । भूमि आम जनताको सम्पति हो । जनताको सम्पतिको संरक्षणका लागि मालपोत कार्यालयले मालपोत कार्यालयमा रहेका मोठ तथा श्रेस्ता जस्ता महत्वपूर्ण र संवेदनशिल अभिलेखलाई संरक्षण गर्नु आवश्यक छ । अभिलेखलाई घाम पानी, किरा र मुसाबाट जोगाई राखेमा संस्थाको संस्थागत स्मरण बढ्नुको साथै आम जनताको सम्पतिको संरक्षण हुन जान्छ ।

मालपोत कार्यालय बाँकेमा सबै अभिलेखहरु सुरक्षित नभएको अवस्था छ । पोका फाइलिङ प्रणाली रहेको मालपोत कार्यलयमा अभिलेखहरु धुलाम्य एवं असुरक्षित देखिन्छन् । जीर्ण मोठ तथा श्रेस्ताहरु समयमै अद्यावधिक नगर्दा आम जनताले अनावश्यक झन्झट र तनाव बेहोर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तै समस्याको शिकार बनेका मामराज अग्रवाल प्रतिनिधि पात्र हुन । उनको मात्र नभै मालपोत कार्यालयमा अन्य धेरै अभिलेखहरु जीर्ण रहेको र कार्य सम्पादनमा समस्या आइरहेको मोठ र मुद्धा फाँटका कर्मचारीहरुले बताएका छन । मालपोत कार्यालयले कार्यालयमा रहेको श्रेस्ताहरुको संरक्षण गर्न सकेको अवस्थामा सेवाग्राहीहरु मारमा पर्ने थिएनन् । जीर्ण मोठ र श्रेस्ताहरुलाई मालपोत निर्देशिका २०५८ र कार्यविधि २०६२ ले तोकेबमोजिम छिटो र समयमै अद्यावधिक गर्नु र आम जनताको सम्पतिको सुरक्षा गर्दै कार्यालय प्रति सेवाग्राहीको विश्वासभाव आर्जन गर्नु अति आवश्यक छ ।

ढाँड-बादीकोट मोटरबाटो निर्माणमा उपभोक्ता समितिको लापरवाही

बिक्रम शर्मा

१.पृष्ठभूमि

विकेन्द्रीकरणको मूल मर्मअनुरुप विकासलाई जनताको घरदैलोमा पुऱ्याउने प्रमुख उद्देश्यले संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गत जिल्ला विकास समितिको गठन गरिएको हो । पहिले जिल्ला पञ्चायतको रुपमा विकासलाई अगाडी बढाउने प्रयत्न गरिए तापनि वि.सं. २०४७ को बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापना पश्चात् विकासको गतिलाई तिव्रता दिने अभिप्रायले ७५ जिल्लामै जिल्ला विकास समितिको स्थापना गरियो । हाल जिल्लाभित्र हुने विभिन्न विकासकाा क्रियाकलापहरुमा जिल्ला विकास समितिको सक्रिय एवम् नेतृत्वदायी भूमिका रहँदै आएको छ । विकेन्द्रीकरणको माध्यमबाट स्थानीय जनताको पहुँच र नियन्त्रणमा रहेका स्थानीय निकायहरु मार्फत विकासको आवश्यकता पहिचानदेखि प्रतिफल वितरण सम्मका समग्र योजना चक्रमा जनताको अर्थपूर्ण सहभागिताका माध्यमबाट विकास कार्यको व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्था अनुरुप जिल्ला विकास समितिलाई आफ्नो क्षेत्रको योजना छनोट, स्वीकृति तथा संचालन गर्ने अधिकार रहेको पाईन्छ । सोही अनुरुप जिल्ला विकास समितिले विभिन्न ऐन, नियम, निर्देशिका र कार्यविधिको सीमाभित्र रही कार्य गर्ने गरी विभिन्न उपभोक्ता समितिसँग आयोजना सम्झौता गर्ने गर्दछ ।

स्थानीय समस्याहरुका सम्बन्धमा स्थानीय जनताहरु नै बढी जानकार हुने भएकाले विकास निर्माणका क्रियाकलापहरुमा स्थानीय जनताको अधिकाधिक सहभागिता सुनिश्चित गर्ने, जनतामा विकासप्रति अपनत्व बोध गराउने र स्थानीय स्रोत-साधनको अधिकतम् परिचालन गरी लागत मितव्ययी गराउने उद्देश्यले जिल्ला विकास समिति मार्फत विभिन्न उपभोक्ता समिति गठन गरी सो मार्फत विकास कार्यक्रमहरु सम्पन्न गर्ने अभ्यास व्यापक रुपमा चलिरहेको छ ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २०८ मा उपभोक्ता समिति गठन, सञ्चालन सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । जसअनुसार जिल्ला विकास योजना अन्तर्गतका आयोजनाहरु कार्यान्वयन गर्दा आयोजनाबाट प्रत्यक्ष लाभ पाउने व्यक्तिहरुमध्येबाट जिल्ला विकास समितिले सम्बन्धित निकाय समेतको परामर्शमा उपभोक्ता समिति गठन गराउनुपर्ने प्रावधान छ भनी उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै दफा २०९ अनुसार उपभोक्ता समितिले आयोजना कार्यान्वयन र संचालन गर्दा जिल्ला विकाससँग समन्वय राखि गर्नुपर्ने लगायतका व्यवस्था गरिएका छन् । त्यसैगरी स्थानीय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ समेत उपभोक्ता समिति गठनबारे स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । जसअनुसार उपभोक्ता समिति गठन गर्दा कूल सदस्यको ३३ प्रतिशत महिला हुनुपर्ने, त्यसमा पनि समितिको अध्यक्ष, सचिव र कोषाध्यक्ष मध्ये कम्तिमा १ जना महिला हुनुपर्ने, एक सगोलको परिवारका १ भन्दा बढी व्यक्ति समितिको सदस्य हुन नपाउने, आयोजनाबाट प्रत्यक्ष लाभन्वित हुने घरपरिवारबाट सदस्य राख्नुपर्ने, सार्वजनिक लेखापरीक्षण र सार्वजनिक सुनुवाई अनिवार्य रुपमा गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ ।

विद्यमान राजनीतिक तरलता, निर्वाचित जनप्रतिनिधिविहिन स्थानीय निकाय भएको अवस्थामा जिल्लाको विकास चुनौतिपूर्ण हुँदाहुँदै पनि सबै पक्षको सक्रिय सहभागितामा उपभोक्ता समिति गठन भई विकासका कार्यहरु तिव्रतर भइरहेका छन् । प्रमुख भौतिक पूर्वाधारको रुपमा रहेको सडक यातायातको विकास नेपालमा पछिल्लो समय निकै द्रुततर गतिमा अघि बढिरहेको छ । त्यसै अनुरुप प्यूठान

जिल्लाको बादीकोट गाविसमा पनि सडक सञ्जालको पहुँच पुऱ्याउने सोच अनुरुप ढाँड-बादीकोट मोटरबाटो आयोजना निर्माण गर्न तेज बहादुर खड्का क्षेत्रीको अध्यक्षतामा ७ सदस्यीय उपभोक्ता समिति गठन गरिएको छ ।

ढाँड-बादीकोट मोटरबाटो निर्माणका क्रममा निश्चित कार्यहरु जनश्रमदानका माध्यमबाट गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहे तापनि आधुनिक उपकरण जस्तै डोजरको प्रयोग गरी कार्य सम्पन्न गरेको तर बिल पेश गर्दा पछि प्राविधिक समितिको अनुगमन तथा मुल्याङ्कन पश्चात् वास्तविकता अगाडी आएको हो । फलस्वरुप प्राविधिक समितिले आवश्यक हिसाब गरी तोकिएको मूल्यमा कटौती गरी भुक्तानी गर्न जिल्ला विकास समितिको कार्यालयलाई सिफारिस गरेको छ । जनश्रमदानबाट कार्य गर्दा ज्याला दर बढी र आधुनिक उपकरणबाट गर्दा कम/सस्तो पर्ने भएकाले उपभोक्ता समितिहरुले आर्थिक लाभ हासिल गर्न उपकरणबाट कार्य सम्पन्न गराए तापनि जनश्रमदानबाट गरिएको भनी झुटो बिल पेश गर्ने गरेका छन् ।

२ समस्या कथन

प्यूठान जिल्लाको बादीकोट गा.वि.स.मा ढाँड-बादीकोट मोटरबाटो निर्माणका क्रममा उपभोक्ता समितिले सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४ को मर्म विपरीत उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायबाट सञ्चालित निर्माण कार्यमा जभबखथ भत्रगष्ऊभलत जस्तै : डोजरको प्रयोग गरी कार्य गर्दा स्थानीय रोजगारको अवसर गुम्न जाने सम्भावना, वातावरण प्रदुषित भई स्थानीय जनजीवनमा नकरात्मक असर पर्न सक्ने देखिन्छ । आधुनिक उपकरणको माध्यमबाट कार्य सम्पन्न गरेको तर जनश्रमदानका माध्यमबाट गरिएको भनी झुटो विवरण बुझाएकाले डोजरको भ्याट विल भुक्तानी नल्याउँदासम्म जिल्ला विकास समितिको कार्यालयबाट भुक्तानी रोक्ने निर्णय गरेको छ ।

उपभोक्ता समिति गठनमा राजनीतिक दवाव र प्रभाव हावी भएको, एकै परिवारका २ वा सोभन्दा बढी सदस्य रहने गरी उपभोक्ता समिति गठन भएको जसले गर्दा वास्तविक उपभोक्ताको प्रतिनिधित्व नभएको, आयोजना निर्माणका क्रममा सस्तो, गुणस्तरहीन र न्युनतम् मापदण्डसमेत नपुगेका कमसल सामग्रीहरुको प्रयोग भएको र आर्थिक कारोबार पारदर्शी नभएको (उपभोक्ता समितिकै सबै सदस्यहरुलाई आर्थिक विषयको जानकारी नदिने प्रवृत्ति) पाइएको छ ।

स्थानीय विकासको प्रवाहलाई बिना अवरोध निरन्तर रुपमा गति दिन, आयोजना समयमै सम्पन्न गर्न, उपभोक्ता समितिप्रतिको संस्थागत विश्वास अभिवृद्धि गर्न माथि उल्लेखित समस्या निराकरण/समाधान हुनु आवश्यक छ ।

३ मामिला विश्लेषण

प्यूठान जिल्लाको बादीकोट गा.वि.स.को ११०० घरधुरीका करिब ५३०० स्थानीय जनताहरुको यातायात समस्या समाधान गरी बजारसम्म सहज पहुँच पुऱ्याउन यस ढाँड-बादीकोट मोटरबाटो निर्माण गरिएको हो । जिल्ला विकास समितिको कार्यालयबाट रु ६,००,०००।- बजेट विनियोजन भएकोमा आयोजना सम्झौता बमोजिम स्थानीय जनश्रमदान बापत रु १५०,३०८।४९ गरी जम्मा लागत रु ७५०,३०८।४९ बराबरको निर्माण कार्य सम्पन्न भएको हो । जिल्ला विकास समितिको कार्यालयमा माग गरिए बमोजिम स्वीकृत इस्टिमेट, डिजाइन र प्राविधिक मापदण्ड बमोजिम ७ सदस्यीय उपभोक्ता समितिबाट आयोजना

निर्माण गर्न वि.सं. २०७२/१२/०४ मा जिल्ला विकास समितिको कार्यालय र उपभोक्ता समितिबीच कार्य सम्पन्न अवधि ३ महिना (२०७२/१२/०४-२०७३/०३/०४) राखि निर्माण कार्य सुरु गरिएको हो । वि.सं. २०७३/०१/२१ मा आयोजना निर्माण कार्यले पुर्णता पाएको छ ।

श्रीमती मञ्जु महतराको अध्यक्षतामा गठित ५ सदस्यीय अनुगमन समितिले वि.सं. २०७३/०१/२५ मा आयोजना अनुगमन गरी जिल्ला विकास समितिको कार्यालयमा रकम भुक्तानीको सिफारिस पत्र समेत पठाएको छ । सो आयोजना निर्माण कार्यको जिल्ला प्राविधिक कार्यालयका साइट इन्चार्ज सब-इन्जिनियर वीरेन्द्र कुँवरबाट आयोजना निर्माण अवधि र निर्माण पश्चात गरिएको ३ पटकको सुपरीवेक्षणमा स्वीकृत लागत र खर्चको तेरिज बमोजिम स्थानीय मानिसहरुद्वारा गर्नुपर्ने कडा माटो काट्ने, नरम चट्टान काट्ने, १.५ इन्चको Box size निर्माण गर्ने जस्ता कार्यमा डोजरको प्रयोग गरेको पाइयो । निजद्वारा सो व्यहोराको जानकारी सहित जिल्ला विकास समितिको कार्यालयमा प्रतिवेदन पेश भएको छ । डोजरबाट काम गराएकाले जिल्ला विकास समितिले निर्माण भइसकेको मोटरबाटोको भुक्तानी रोक्का गरेको थियो । तर पछि केही व्यक्तिका कारण अन्य स्थानीय जनतालेसमेत मोटरबाटो उपभोग गर्न नपाउने अवस्था सिर्जना भएपछि डोजरको भुक्तानीको भ्याट बिल पेश गर्न जिल्ला विकास समितिको कार्यालयबाट उपभोक्ता समितिलाई वि.सं. २०७३/०२/०५ मा निर्देशन दिइयो । फलस्वरुप वि.सं. २०७३/०२/१८ मा डोजरको भ्याट बिल लगायत अन्य सम्पूर्ण कागजातहरु जस्तै : सार्वजनिक परीक्षणको निर्णय पत्र, आयोजनाको विवरण समेटी तयार गरिएको hoarding board, जि.आइ. तारले जाली बुनेको भ्याट बिलका साथमा जिल्ला विकास समितिको कार्यालयमा उपस्थित भए उपभोक्ता समितिका अध्यक्ष र एक जना सदस्य ।

जिल्ला प्राविधिक कार्यालयले गरेको सुपरीवेक्षण पश्चात् जिल्ला विकास समितिको विनियोजित बजेट रु ६,००,०००।- को १० प्रतिशत धरौटी राखिएको रकमबाट रु २१,०४१.८५ र जनश्रमदानको रु ५,५६९।०३ गरी कुल रु २६,६१०।८८ कट्टा गरी भुक्तानीका लागि जिल्ला विकास समितिको कार्यालयमा सिफारिस गरेको छ ।

स्थानीय स्रोत साधनको अधिकतम् उपयोग हुने र विकासप्रति स्थानीय जनताको स्वामित्व बोध सिर्जना गर्ने उद्देश्यले जिल्लाभित्र उपभोक्ता समिति गठन गर्ने गरिन्छ । उपभोक्ता समितिको गठन राजनीतिक प्रभावका कारण निष्पक्ष रुपमा नहुने, स्थानीय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ अनुरुप स्रोतको उपयोग नहुने, साना र घरेलु औजार/उपकरण प्रयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था भए तापनि वातावरण बिगार्ने ठुला र आधुनिक एक्जाभेटर, लोडरको प्रयोग बढ्दै गएको छ । त्यसैगरी समितिबाट आर्थिक अनियमितता भएको भन्ने स्थानीयको आरोप रहेको छ । सस्तो र कमसल सामग्रीको प्रयोग गरी आयोजना गुणस्तरहीन बनेको भन्ने स्थानीयको गुनासो बढ्दै गएको छ ।

४. समस्या समाधानका लागि गरिएका पहलहरु

यस उपभोक्ता समितिबाट निर्माण गरिएको मोटरबाटो सम्पन्न गर्नका लागि निम्न प्रयासहरु भएका छन्

- उपभोक्ता समिति गठनमा महिलाको सहभागिताको सुनिश्चितताका लागि आयोजना सम्झौता गर्दा सबै महिला (३) लाई परिचय पत्रसहित जिल्ला विकास समितिको कार्यालयमा उपस्थित गराइएको छ
- कार्यालय र राजनीतिक दलहरुबीच समेत आयोजना सम्बन्धमा विस्तृत छलफल भएको थियो ।

- जिल्ला विकास समितिको कार्यालय र जिल्ला प्राविधिक कार्यालयबीच पनि पटक पटक छलफल र सल्लाह भएको छ ।
- जिल्ला प्राविधिक कार्यालयले मोटरबाटो निर्माणका लागि लगत अनुमान (cost estimate) तयार गरी सहयोग गरेको छ ।
- जिल्ला विकास समितिको योजना अनुगमन तथा मूल्याङ्कन शाखाले आयोजना स्थलमा गई कामको अनुगमन तथा मुल्याङ्कन गर्नुका साथै प्रतिवेदन समेत पेश गरेको छ ।
- जिल्ला विकास समितिको कार्यालयबाट उपभोक्ता समितिसँग नियम विपरित डोजर प्रयोग गरेको सम्बन्धमा स्पष्टीकरण माग गरेको छ ।
- नियम विपरीत कार्य गर्ने उपभोक्ता समितिलाई सजाय स्वरुप भुक्तानी गर्नुपर्ने रकम कट्टी गरी आगामी दिनमा यस्ता कार्य नगर्न सचेत गराइएको छ ।
- अधिकतम् स्थानीय जनश्रमदानको माध्यमबाट आयोजना सम्पन्न गरिएको छ ।
- माथि उल्लेखित विभिन्न प्रयासहरुका बाबजुद उपभोक्ता समिति मार्फत संचालन गरिने निर्माण आयोजनामा Heavy equipments प्रयोग गर्न नपाइने मौजुदा कानुनी व्यवस्था विपरित त्यस्ता उपकरणहरुको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको देखिन्छ ।

५ निष्कर्ष

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को मर्म अनुरुप विकासलाई स्थानीय निकायको तल्लो तहसम्म पुऱ्याउने उद्देश्यले अहिले जिल्लाका हरेक विकास क्रियाकलापहरु उपभोक्ता समितिमार्फत् हुने गरेको छ । कम्तिमा ७ देखि अधिकतम् ११ सदस्यीय हुनुपर्ने उपभोक्ता समिति गठन गर्दा पूरा गनुपर्ने अन्य शर्तहरु पूरा भएको पाइदैन । कमिसनको खेलमा लागि आयोजना बीचैमा छोड्ने प्रवृत्ति, अनावश्यक उपभोक्ता समिति गठन गर्ने प्रवृत्ति, जथाभावी रकम निकासा गर्ने प्रवृत्तिमाथि अंकुश लगाउन राजनीतिक प्रभावबाट मुक्त राखी निष्पक्ष रुपमा समावेशी उपभोक्ता समिति गठन गर्नु आवश्यक छ । अतः स्वतन्त्र र पारदर्शी कार्य प्रकृति रहने गरी उपभोक्ता समिति गठन गरी स्थानीय स्तरमा हुने विकास कार्यलाई प्रभावकारी बनाउनु आजको प्रमुख आवश्यकता हो ।

कर नतिर्नेलाई फोहोर उपहार कार्यक्रम

राजन पराजुली

१.पृष्ठभूमि

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ र स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ ले नगरपालिकालाई आफ्नो क्षेत्रभित्र नगरपरिषदले स्वीकृत गरेको कर, दस्तुर, शुल्क आदि उठाउने अधिकार प्रदान गरेको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली २०५५ को परिच्छेद ७ दफा १४० मा नगरपालिकाले आफ्नो क्षेत्र भित्र एकिकृत सम्पत्ति कर लगाउन योग्य मूल्य निर्धारण गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । नगरपालिकाको कोषमा संकलन हुने रकममध्ये कर, दस्तुर, सेवा शुल्क, महशुल, भाडाबाट प्राप्त रकमलाई महत्वपूर्ण श्रोत मानिन्छ । यसरी संकलित नगरपालिकाको कोष नगरपरिषद्ले पारित गरे बमोजिम साधारण खर्च र विकास खर्च गर्न प्रयोग गरिन्छ ।

वीरगंज उपमहानगरमालिकाले महत्वपूर्ण श्रोतको रुपमा रहेको एकिकृत सम्पत्ति कर संकलन कार्यलाई तीव्रता दिँदै आएको छ । नगर क्षेत्रभित्र घर जग्गा भएको तर एकिकृत सम्पत्ति कर नतिर्ने कर्मचारीको तलब रोक्का लगायतका गतिविधि सञ्चालन गर्दै आएको छ । उपमहानगरपालिकामा ५७७ जना कर्मचारी कार्यरत छन् । सो मध्ये ५ प्रतिशतले मात्रै एकिकृत सम्पत्ति कर तिर्दै आएका छन् । एकिकृत सम्पत्ति कर नतिर्ने कर्मचारीको तलब रोक्का गर्ने कार्य कर सङ्कलन अभियानकै एउटा पक्षको रुपमा रहेको छ । २०७१ साल वैशाख २५ गते ११ वटा गा.वि.स. हरुलाई नेपाल सरकारले वीरगंज उपमहानगरपालिकाभित्र गाभ्ने काम गरेपछि यसका वडाहरुको संख्या १९ बाट बढेर ३० पुगेको थियो । यसरी थप भएका वडाहरुमा नगरपालिकाले लगत संकलनका लागि सामाजिक परिचालकहरु परिचालन गर्ने काम गर्दै आएको छ । वडा नं. १ देखि १९ सम्म जम्मा घरधुरी २६ हजार तथा खाली जग्गाको ५० हजार करदाता रहेको तर सोमध्ये ४० प्रतिशत मात्र करको दायरामा आएको उपमहानगरपालिकाका कार्यकारी अधिकृत विष्णु प्रसाद कोइरालाले जानकारी गराउनु भयो ।

यसरी लगत संकलन गरी उपमहानगरपालिकाले सबैलाई करको दायरामा ल्याउने प्रयत्न गर्दै आएको छ । स्थानीय एफ.एम रेडियो, पत्रपत्रिका तथा माइकिङ गरी नगरवासीलाई कर बुझाउन सचेत गराउँदै आएको छ । निकै ठूलो मात्रामा कर वक्यौता रहेको सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्र तथा व्यक्तिहरुलाई करको भुक्तानी गर्नका लागि थुप्रै दबाबमुलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ । सबै भन्दा बढी कर बक्यौता बाँकी राख्ने नेसनल मेडिकल कलेज १० करोड १६ हजार ४ सय १५ रुपैँया, कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडले ९१ लाख ३६ हजार ४५ रुपैँया ४१ पैसा ,नेपाल विद्युत प्राधिकरण ५ करोड ३ लाख ७३ हजार ६४ रुपैँया, वीरगञ्ज चिनी कारखाना ४ करोड ६० लाख ८५ हजार, नेश्नल ट्रेडिङ लिमिटेड ४ करोड ३४ लाख ५९ हजार ५ सय ५४ रुपैँया मुख्य रुपमा रहेका छन् । यी उल्लेखित संस्थालाई करको दायरामा ल्याउनका लागि चालिएका अन्य प्रशासनिक उपायहरुले कुनै नतिजा नदिए पछि अन्ततोगत्वा २०७३ वैशाख ८ गते कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडले कर वक्यौता ९१ लाख ३६ हजार ४५ रुपैँया ४१ पैसा भुक्तानी नगरेकोले उपमहानगरपालिकाले विरोध जनाउँदै एक टयाक्टर फोहोरमैला कम्पनीको गेटमा लगेर उपहार दिएको थियो ।

२. समस्याको कथन

वीरगंज उपमहानगरपालिकाले कर बुझाउनका लागि पटक पटक ताकेता गरेपनि अटेर गरी कर नबुझाउने कृषि सामग्री कम्पनि लिमिटेडको गेट अगाीड सांकेतिक विरोध स्वरुप २०७३ वैशाख ८ गते फोहोर उपहार दिएको हो । वीरगंज उपमहानगरपालिका वडा नं. १४ मा पर्ने कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडको क्षेत्रीय कार्यालय वीरगंजले ९१ लाख ३६ हजार ४५ रुपैंया ४१ पैसा कर भुक्तानी गर्न बाँकी छ ।

कृषि सामग्री संस्थान हुँदा सम्म कर असुल भएको तर २०५९ सालमा कम्पनीमा रुपान्तरण भए पश्चात हालसम्मको कर चुक्ता गरेको छैन । उक्त कम्पनीलाई न्यूनतम दर लगाई आवश्यक न्यूनतम कर बुझाउने सहमती भएकाले पटक पटक मूल्यांकन गरी उपमहानगरले पठाएका थियो । यसरी करको मूल्यांकन विवरण पठाउँदा शाखा कार्यालय वीरगंजले कर नबुझाएको हुँदा उपमहानगरपालिकाका कार्यकारी अधिकृत श्री विष्णु प्रसाद कोइराला र वरिष्ठ अधिकृत शान्त बहादुर बस्नेत कम्पनिको केन्द्रिय कार्यालय काठमाडौं गइ पटक पटक छलफल र समन्वय गर्दा वैशाख ७ गते भित्र कर चुक्ता गर्ने र सो हुन नसकेमा कानुन अनुसार कारवाही अगाडि बढाउने मौखिक सहमति भएको थियो ।

वैशाख ७ गते वरिष्ठ अधिकृत शान्त बहादुर बस्नेत प्रधान कार्यालय, बल्खु गई आर्थिक प्रशासन प्रमुखसँग सम्पर्क गर्दा उक्त कम्पनीको सञ्चालक समितिले कर मिनाहाका लागि निर्णय गरी सरोकारवाला मन्त्रालयमा पठाएको हुँदा कर चुक्ता गर्न नसकिने जानकारी पाएका थिए ।

वर्तमान अवस्थामा वीरगंजमा एसियाली विकास बैंकको आयोजना सञ्चालनमा रहेको र सो को लागि उपमहानगरपालिकाले ४० करोड matching fund बुझाउनु पर्ने हुँदा सो को लागि कर असुल गर्न ताकेता गर्दा पनि कर नबुझाएको हुँदा उक्त कदम चालेको उपमहानगरले दावी गर्दै आएको छ ।

३. मामिलाको विश्लेषण

३.१ मामिलाको कथन

कृषि सामग्री संस्थान हुँदाको बखतमा आ.व. २०५६/२०५७ सम्म कर कार्यालय वीरगंजले कर मूल्यांकन गर्ने र सोही अनुरुप कर कार्यालयमा घर जग्गा कर भुक्तानी गर्ने गरेको थियो । वीरगंज उपमहानगरपालिका कार्यालय, वीरगंजले आ.व. २०५७/२०५८ र २०५८/२०५९ को कर निर्धारण गर्ने घर जग्गा कर ऐन २०१९ को दफा ६ (१) बमोजिम करदाता कृषि सामाग्री संस्थानको कर निर्धारण गरेको थियो । कम्पनीले सोही बमोजिम वीरगंज उपमहानगरपालिकालाई कर भुक्तानी गरेको थियो । वि.सं. २०५९/१/२५ मा सरकारले कृषि सामग्री संस्थानलाई कम्पनी ऐन २०५३ अन्तर्गत सरकारको पूर्ण स्वामित्व रहने गरी कृषि सामग्री कम्पनीमा रुपान्तरण गर्‍यो । कम्पनीमा रुपान्तरण भए पछि कम्पनीले कर शिर्षकमा विचार गर्‍यो तसर्थ कर पुन: मूल्यांकनका लागि उपमहानगरपालिकालाई अनुरोध गरेको थियो । कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडले वीरगंज उपमहानगरपालिकालाई पत्राचार गरी २०५७/२०५८, २०५८/२०५९ र २०५९/२०६० मा बुझाएको घर जग्गाको मूल्यांकन गर्दा त्रुटी भएको भन्दै आ.व. २०६०/२०६१ को घर जग्गा कर कट्टा गरी बाँकी रकम भुक्तानी पाउन अनुरोध गर्दै

पत्र पठाएको थियो । कम्पनीले कार्यालयको भवन र सो ले चर्चेको जग्गा बाहेक कुनै घर जग्गामा कर नलाग्ने व्यहोरा घर जग्गा ऐन २०१९ को दफा १२ मा व्यवस्था भएको भनी दाबी गरेको थियो ।

उपमहानगरपालिकाले सोही दफालाई परिभाषित गर्दै कुनै मील वा कारखानाको मूल मेशीन जडान भएको घर वा कारखानाको गोदाम, कम्पाउण्ड, कच्चापदार्थ राख्ने खाली जग्गा, सवारी साधन पार्किङ स्थल, बगैचामा मात्र कर छुट दिइएको छ । तर कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेड कुनै मिल वा कारखाना नभई व्यापारीक कम्पनी लिमिटेड भएको हुँदा कानून अनुसार दिइएको छुट उक्त लिमिटेडले पाउन नसक्ने स्पष्टोक्ति उपमहानगरले गराएको थियो । वित्तिय कारोबार गर्ने संस्थानको नाममा रहेको घरजग्गाको मूल्यांकन गरी घर जग्गा कर लिन पाउने व्यवस्था भएको कारण नियम वापत कर भुक्तनी गर्नको लागि पुनः पत्राचार गरेको थियो । उपमहानगरपालिकाले स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली २०५६ लागु भए पश्चात् घर जग्गा कर नगरपालिकालाई हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडले उपमहानगरको मूल्यांकनको आधारलाई अस्विकार गर्दै पुनः मूल्यांकन हुनु पर्ने दावी गरिरह्यो । उपमहानगरले पुनः मूल्यांकन हुन नसक्ने भन्दै आ.व. २०६४/२०६५ सम्मको रु ४४,६१,४२९/७१, आ.व. २०६९/७० सम्म रु १,०९,५४,००९/६२ र आ.व. २०७०/२०७१ सम्म रु १,२३,९९,८०१/१७ घर जग्गा कर वापतको वक्यौता भुक्तानी गर्न पत्राचार गरेको थियो ।

२०७०/५/३१ मा कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडको पत्रानुसार घरजग्गाको नाप जाँच गरी संशोधित कर निर्धारण गर्न अनुरोध गरेको थियो । कम्पनीका अनुसार कम्पनीको जग्गाको अत्यन्त सानो हिस्सा अन्दाजी ३० फुट जति मात्र हाइवे सडकमा ट्रक आवत जावत गर्ने बाटो जोडिएको र बाँकी जग्गा भित्री भागमा रहेको अवस्था तथा कम्पनीले गर्ने कार्य सम्पादन मूलतः नेपाल सरकारबाट कृषकवर्गहरुलाई रासायनिक मल भारत तथा तेश्रो मुलुकबाट आयात गरी लागत मूल्य तथा अन्य व्यवसायिक खर्च र नाफा नराखी नेपाल सरकारले तोकेको अनुदानीत विक्री मूल्यमा विक्री वितरण गर्ने हुँदा यस कम्पनीको व्यवसायीक नाफा राख्ने कुनै उद्धेश्य नरहेको साथै स्थिर सम्पत्ति निर्मित संरचना कृषक वर्गलाई सेवा पुऱ्याउने उद्धेश्यबाटै निर्माण भएका र उपलब्ध भौतिक संरचना पुरानो र जिर्ण अवस्थामा रहेको अवस्था समेतलाई दृष्टिगत गर्दा कर प्रयोजनका लागि उपमहानगरपालिकाबाट मूल्यांकित मूल्यांकन दर चित्त बुझ्दो कायम भएको नदेखिदा उक्त मूल्यांकन रकममा उपयुक्त रकमको कर निर्धारण हुन पुनर्विचारको अपेक्षासहित पत्र पठाएको थियो । साथै संशोधित कर निर्धारण भई कम्पनीलाई जानकारी पश्चात कम्पनीको प्रधान कार्यालय, काठमाडौंबाट निकासा गराई कर दाखिला गर्न कर्मचारी तत्पर रहेको व्यहोरा जानकारी गराएको थियो ।

वीरगंज उपमहानगरपालिकाले कम्पनीको जग्गाको मूल्यांकन हाइवे सडकमा हुन गएको र भित्री भागको जग्गा पनि सोही अनुसार मूल्यांकन भएकोले कर निर्धारणमा पुनर्विचार गरि दिनु गरिएको अनुरोधलाई ध्यानमा राखी पुनः मूल्यांकन गर्दा २०७२/९/३० सम्म रु ९१,३६,०४५/४१ कर वक्यौता तिर्नुपर्ने देखिएको थियो ।

३.२ समस्या सिर्जना हुनका कारणहरु

- कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडले नियमित रुपमा बुझाउनु पर्ने कर नतिर्नु ।
- एउटा सार्वजनिक निकाय र अर्को सार्वजनिक निकायबीच आवश्यक समन्वय नहुनु ।

- कम्पनिको केन्द्रीय कार्यालयले कृषि विकास मन्त्रालय मार्फत् कर छुटका लागि समन्वय गरी रहेको जानकारी दिए पनि त्यसले समयमै नतिजा नदिनुले अन्योलता छाएको ।
- सरकारी स्वामित्वमा रहेको कम्पनी भएपनि समयमै कर बुझाउनु पर्छ भन्ने मानसिकताको अभाव देखिनु ।
- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन तथा नियमावलीले दिएको अधिकार भित्र रहेर कर चुक्ता नगर्ने कम्पनीलाई नगरपालिकाले समयमै कारवाही गर्न नसक्नु ।
- संस्थान रहँदा सम्म नियमित रुपमा कर भुक्तानी गरेको भए पनि २०५९ सालमा कम्पनीमा रुपान्तरण भएपछि एक रुपैँया पनि कर नतिर्नुले कम्पनीको नियतमा खोट देखिन्छ ।

३.३ सकारात्मक असरहरु

वीरगंज उपमहानगरपालिकाले कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडको गेट अगाडि कर भुक्तानी नगरेवापत वैशाख ८ गते विहान एक टयाक्टर फोहोर उपहार स्वरुप भन्दै राखी दिए पछि करदातामा एक किसिमको तरङ उत्पन्न भएको थियो । यस कदमले देखिएका सकारात्मक असरहरु देहायबमोजिम देखिए :

- कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडले कर वक्यौता तिर्न तत्परता देखाएको छ । उपमहानगरपालिकाका वरिष्ठ अधिकृत काठमाडौंमा कम्पनीको केन्द्रिय कार्यालयमा पटक पटक छलफल गरी रहेको र कार्यकारी अधिकृतले पनि सम्पर्कमा रहँदा कम्पनीले कर तिर्ने प्रतिवद्धता गरेको छ ।
- करदाताहरुमा कर तिर्नु पर्छ र कर नतिरेमा नगरपालिकाले कारवाही गर्दछ भन्ने सचेतना देखियो ।
- ठूलो मात्रामा कर वक्यौता रहेका साल्ट ट्रेडिङ, नेश्नल मेडिकल कलेज, खानेपानी संस्थान, नेपाल टेलिकम लगायतका संस्था लगायतका व्यक्तिहरुले कर तिर्ने प्रतिबद्धता गरेका छन् ।
- उपमहानगरले वीरगंज उपमहानगर क्षेत्रभित्र घर जग्गा भएका कर्मचारीले अनिवार्य रुपमा एकीकृत सम्पत्ति कर बुझाउन अनुरोध गरेको र कर नबुझाउने कर्मचारीको चैत्र महिनादेखिको तलब भत्ता भुक्तानी गरेको थिएन । कर्मचारी यो कदम लगत्तै कर एकिकृत सम्पत्ति कर भुक्तानी गरेका थिए ।
- हाल आएर दैनिक ४ देखि ५ लाख रुपिँयासम्म कर असुल हुन थालेको छ जुन विगतका दिनहरुमा निकै न्यून मात्रामा थियो ।

३.४ नकारात्मक असरहरु

नेपाल सरकारको एउटा निकाय र अर्को निकायबीच अन्तरद्वन्द्वको अवस्था छताछुल्ल रुपमा बाहिर आएको ।

- नगरपालिकाले फोहोर व्यवस्थापन गनुपर्नेमा फोहोर लगेर सरकारी कम्पनीको गेट अगाडि लगेर राखिदिनु अशोभनीय कार्य भनी आलोचना भएको थियो ।

४. समस्या समाधानका लागि भएका प्रयासहरु

- उपमहानगरपालिकाले विहान ७ बजे लगेर राखेको फोहोरमैला मध्यान्ह १२ बजेतिर उठाएको थियो । कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडको क्षेत्रीय प्रबन्धकले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई यस विषयमा जानकारी गराएपछि प्र.जि.अ को आदेशमा नगरपालिकाले फोहोर हटाएको थियो ।
- उपमहानगरपालिकाका वरिष्ठ अधिकृत शान्त बहादुर बस्नेत काठमाडौंस्थित कम्पनीको केन्द्रीय कार्यालयमा गई छलफल गरिरहेका र कम्पनीले कर भुक्तानी गर्ने प्रतिवद्धता जनाएको थियो ।
- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ ले कर भुक्तानी नगर्नेलाई नगरपालिकाले गर्ने कारवाहीका विषयमा राजस्व महाशाखाका कर्मचारीसँग छलफल गरेको ।
- कार्यकारी अधिकृत र राजस्व महाशाखाका कर्मचारीसँगको सँगको संयुक्त बैठकमा कम्पनीलाई पुनः पत्राचार गर्ने विषयमा निर्णय गरेको ।
- कम्पनीले प्रधान कार्यालयको आर्थिक महाशाखालाई पत्राचार गरी उपमहानगरपालिकालाई एकीकृत सम्पत्ति कर भुक्तानी गर्ने विषयमा आवश्यक निर्णयार्थ मिति २०७३/०२/०२ गते नि. क्षेत्रीय प्रबन्धकले पत्राचार गरेका ।

५. निष्कर्ष

वीरगंज उपमहानगरपालिकाले आफ्नो क्षेत्रभित्र विकास निर्माणका कार्यहरु सञ्चालन गर्न तथा प्रशासनिक गतिविधि अघि बढाउन स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ र नियमावली २०५६ बमोजिम कर संकलन गर्ने कार्यलाई तिव्रता दिँदै आएको छ । कृषि सामग्री कम्पनीलाई फोहोर उपहार दिने उपमहानगरको कदम पनि कर संकलनकै लागि चालिएको दबाबमूलक कार्यक्रम थियो । नियमसंगत रुपमा कर भुक्तानी नगर्ने जो कोहीलाई पनि उपमहानगरपालिकाले उन्मुक्ती दिँदैन भन्ने सन्देश गएको छ । विगत १३ वर्षसम्म कर भुक्तानी नगर्ने र बारम्बार कर भुक्तानी गर्न ताकेता गर्दा पनि अटेर गर्ने सरकारी कम्पनीलाई उपमहानगरले जुनसुकै अवस्थामा भए पनि करको दायरामा ल्याएर छाड्नु पर्छ । उक्त कम्पनीले पनि नियमसंगत रुपमा भुक्तानी गर्नुपर्ने कर समयमै भुक्तानी गरेर उपमहानगरलाई सहयोग गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । यदि यस कम्पनीले कर चुक्ता गर्‍यो भने अन्य संघ संस्था तथा व्यक्तिलाई पनि दबाब पर्न जान्छ फलस्वरुप कर संकलन अभियानले सार्थकता पाउँछ ।

रुकशानाको नागरिकता प्राप्तिको संघर्ष

स्मीता पौडेल

१.पृष्ठभूमि

२०७३ साल जेठ १३ गते ४२ वर्षीया रुक्शाना मुसलमानले श्रीमान् हरिराम प्रसाद कान्दुले खान लाउन नदिएको र नागरिकतासमेत नबनाइदिएको व्यहोरा लेखिएको पत्र जिल्ला प्रशासन कार्यालयको मुद्दा शाखामा ल्याएर दर्ता गराइन् । ३ छोरीकी आमा रुक्शानाकी जेठी छोरी सरोज कान्दुको मात्र नागरिकता भएको र अन्य दुई छोरी र उनी स्वयंकोसमेत नागरिकता नभएको व्यहोरा निवेदनमा उल्लेख थियो ।

यो व्यहोरा अध्ययन गरिसकेपछि मुद्दा फाँटका कर्मचारी दिनेश ज्ञवालीले जेठ १४ गते प्रहरीलाई पत्र लेखी निज हरिराम कान्दुलाई छलफलका लागि जिल्ला प्रशासन कार्यालय उपस्थित गराउन अनुरोध गरे । तर प्रहरीले हरिराम कान्दु विगत २ वर्षदेखि प्यारालाईसिस का कारण हिँडडुल गर्न नसक्ने जानकारी जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा गराएपछि अब कसरी निजलाई ल्याउने भन्ने समस्या पऱ्यो । अन्त्यमा रिक्सामा राखेर प्रहरी लगायत मानिसहरुले बोकेर जेठ १८ गते हरिराम कान्दुलाई जिल्ला प्रशासन कार्यालय हाजिर गराए । सुरुमा रुक्शानालाई आफ्नो पत्नी स्वीकार्नसमेत नमानेका हरिरामले पछि पत्नी स्वीकारे पनि नागरिकता भने नबनाइदिने अडान कसे र कसैगरे पनि नागरिकतामा शनाखत नगर्ने बताए ।

२. समस्या पहिचान

माथि उल्लेखित घटनामा मुख्य समस्या भनेको विवाह भएको २८ वर्ष भइसक्दा पनि रुक्शानाले नागरिकता नपाउनु र नागरिकताको लागि उनले गर्नुपरेको संघर्ष हो । विवाहअघि बाबुले नागरिकता नबनाइदिइका धेरै तराइका महिलाहरुले विवाह पश्चात छोरीमात्र जन्मिएमा नागरिकताबाट बिमुख हुनुपर्ने बाध्यता हो । विवाह लगत्तै विवाह दर्ता गर्ने चलन नहुनु र साथ साथै छोरा नजन्मिइकन पत्नीलाई नागरिकता नबनाइदिने जस्तो सामाजिक परम्परा यस मामिलाको मुख्य समस्या हो ।

त्यस्तै माथि उल्लेखित घटनामा कानूनी उपचार खोज्न सकिन्छ भनेर थाहा नपाउनु अर्को समस्या हो । रुकशानाका अनुसार उनलाई पतिलाई नागरिकता दिलाउन बाध्य पार्ने अन्य कानूनी उपाय हुन्छन् भन्ने थाहा नपाएकै कारण उनले आधा जीवन विपन्नता र मानसिक कष्टमा बिताउनुपऱ्यो ।

३.मामिला विश्लेषण

रुक्शानासँग यो मामिलाको बारेमा थप सोधपुछ गर्दा उनले आफ्ना पति हरिराम कान्दुको जेठी श्रीमति बाट लगातार ९ छोरी जन्मिए पछि ज्योतिषले निजलाई आफूभन्दा तल्लो जातको केटी विहाह गरेमा छोरा जन्मने बताएपछि १४ वर्षको उमेरमा हरिरामले उनीसँग प्रेम विवाह गरेको बताइन् । विवाहपछि रुक्शानाले लगातार ३ वटी छोरी जन्माएको तर हरिरामकी जेठी पत्निबाट छोरा जन्मिएपछि उनले रुक्शाना र तीन छोरीलाई अलपत्र पारेर जेठी पत्नी सँग बस्न थालेको पनि उनले मौखिक जानकारी दिइन् ।

उनकी तीन छोरीहरुमध्ये जेठी छोरीसँग बाबुको नामको नागरिकता थियो । तर उनको नागरिकता प्रमाणपत्रमा आमाको महलमा आमा रुक्शानाको नाम राखिएको थिएन । यसकारण हरिराम ले रुक्शानामाथि रुक्शाना आफ्नो पत्नी नै नभएको र पत्नी हुँ भनी जालसाँछी गर्न खोजेको आरोप लगाउँदै अदालतमा मुद्दा समेत दायर गरेका थिए । उनले जेठी छोरी सरोज आफ्नी जेठी पत्नि पटिको छोरी हो भनेर प्रमाणित गरी रुक्शानालाई अंशबाट विमुख गर्न खोजेका थिए ।

३.१ समस्याको कारण

माथि उल्लेखित घटनामा मुख्य समस्या भनेको विशेषगरी तराईमा व्याप्त छोरा र छोरीबीच गरिने भेदभाव नै हो । छोरा जन्माउने आशमा हिन्दु भएर पनि मुशलमान महिलासँग प्रेमविवाह गरेका हरिरामले तिनवटै छोरी जन्माएपछि रुक्शानालाई जीवनबाट हटाउन चाहेका थिए । यसरी रुक्शानालाई आफ्ना नामबाट नागरिकता बनाइदिएमा अंशमा उनको पनि आधा हक लाग्ने भएकाले हरिरामले रुक्शानालाई नागरिकताबाट बञ्चित गरेका थिए ।

यसबाहेक जुन दिन हरिराम जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा उपस्थित भएका थिए सो दिन रुक्शानासँग नागरिकताको लागि चाहिने गा.वि.सबाट सिफारिस गरिएको फर्म र अन्य कुनै पनि कागजात थिएन । मुद्दा शाखाकाे भुइँमा सुताइएका हरिरामले त्यही दिसा पिसाब गरेर कार्यालय दुर्घन्दित भइसक्दा पनि उनीहरुले नागरिकताको लागि चाहिने कागजी प्रक्रिया पूरा गर्न नसकेपछि हरिरामको स्वास्थ्य स्थिति हेरेर उनलाई फेरी घर फर्काइयो । यसरी सेवाग्राहीलाई कागजी प्रक्रिया के हो, सिफारिस कसलाई गराउने समेत थाहा नहुनु अर्को ठूलो समस्या हो ।

३.२ परिणाम

यसरी तराईका विभिन्न जिल्लाहरुमा अरुको घर जाने जात भनेर विवाह अगाडि नागरिकता नबनाइदिने र विवाह पश्चात छोरा नजन्माइकन पतिले नागरिकता नबनाइदिँदा महिलाहरुको देशको नागरिकको रुपमा स्वतन्त्र जीवन बाँच्न पाउनेजस्तो आधारभूत मानव अधिकार नै हनन् भएको अवस्था छ । उदाहरणको लागि रुकशानासँग नागरिकता नहुँदा उनले पतिसँग आफूले पाउने अंशको लागि कुनै पनि कानूनी प्रक्रिया अगाीड बढाउन पाएकी थिइनन् ।

यसबाहेक रुकशानालाई नागरिकताको कागजी प्रक्रियाको बारेमा थाहा नभएका कारण उनका बिरामी पतिलाई कार्यालय लिएर आउँदा पनि सो मौकाको सदुपयोग गर्न सकिएनर उनलाई नागरिकता दिलाउन प्रमुख जिल्ला अधिकारी र अन्य कर्मचारीले पनि बढिनै मेहेनत गर्नुपर्‍यो् ।

४. समस्या समाधानको लागि पहल

यसरी समाजको रुढीवादी सोचको कारण समस्यामा परेकी रुकशानाको मुद्दा जिल्ला प्रशासन कार्यालयको मुद्दा शाखाबाट प्रमुख जिल्ला अधिकारी इन्दु घिमिरे कहाँ पुग्यो । पिडीत रुकशाना र उनका छोरीहरुलाई कार्यकक्षमा बोलाएर विस्तृत कुरा सुनिसकेपछि घिमिरे उनीहरुले जसरी पनि नागरिकता पाउनुपर्ने र देशको नागरिकका रुपमा बाँच्न पाउनुपर्ने निश्कर्षमा पुग्नुभयो । जब उनका पति हरिरामाले पत्नीको नागरिकता शनाखत नगर्ने अडान कसे तब नागरिकता फाँटका कर्मचारीसँग सोधपुछ गरेर अर्को उपाय निकाल्न तिर लागियो ।

पतिको नाममा नागरिकता लिनको लागि सबैभन्दा जरुरी कागज विवाहदर्ता र पतिको सक्कल नागरिकता थियो । उनीसँग दुवै नभएको अवस्थामा के गर्न सकिन्छ भनेर मैले नागरिकता फाँटका गणेश कार्कीलाई सोध्दा उनले गा.वि.स सचिवलाई फोन गर्न भन्नुभयो । त्यसपछि मैले रुकशानालाई नागरिकताको फर्म भर्न सघाँए, विवाह सिफारिसको लागि निवेदन लेख्न सघाँए र उनीरुलाई लिएर गा.वि.स सचिव सन्तोष बहादुर थापालाई भेट्न गएँ । रुकशानाले यसै कामको लागि उनलाई पटक पटक भेट्दा पनि विभिन्न बहानामा उनको काम रोकेर राखिएको रहेछ । मैले व्यक्तिगत रुपमा आग्रह गर्दा पनि थापाले यस्तो काममा झमेला हुने र कसैले उजुरी हालिदिएमा आफू बच्न गारो हुने भन्दै सो कामको लागि रुची देखाउनुभएन । जब जेठ २० गते रुकशाना विवाह सिफारिस र नागरिकताको फर्म सिफारिसका लागि गा.वि.स पुगिन् तब थापाले आफूले सो नगर्ने बताएपछि मैले सिकाए अनुरुप रुकशानाले यो प्रमुख जिल्ला अधिकारीको आदेश भएको बताइन् र थापालाई जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा फोन गर्न लगाइन् । थापाले आनाकानी गरेको बारे मैले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई अगाडिनै जानकारी गराइसकेको थिएँ । जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा निर्णय भए अनुरुप १० जनाको सरजमिनमा विवाह सिफारिस बनाइदिने र उनकी जेठी छोरी सरोजको बाबुको नामको नागरिकता भएका कारण उनले शनाखत गरेर आमालाई नागरिकता बनाइदिन सक्ने उपाय रचिएको थियो । यसैअनुरुप सरजमिन गराएर थापाले विवाह सिफारिस र नागरिकता सिफारिस गराएर रुकशानालाई जिल्ला प्रशासन कार्यालय पठाइदिए ।

रुकशानाले त्यसपछि मलाई आएर फर्म देखाइन् र मैले उनलाई र शनाखत गर्ने जेठी छोरीलाई लाइनमा बस्न भने । जब उनको पालो आयो तब एक अर्का कर्मचारीले छोरीले शनाखत गर्दैमा नागरिकता नबने भन्दै फर्म माथि बिचार गर्ने भनेर थन्क्याइदिए । त्यसपछि म नागरिकता फाँटमा गएर सो मामिलाको विस्तृत कुरा बुझाएपछि उनले यो केस हेरिरहेका भर्खरै सरुवा भएर गएर अर्का कर्मचारीलाई फोन गरेर बुझेपछि शनाखत गराउन राजी भए ।

एकै छिनमा रुकशाना मुसलमान रुकशाना मुसलमान कान्दु बनिन् र ४२ वर्षको उमेरमा उनले नागरिकता पाएर यो देशको नागरिक बनिन् र आफ्नो हकको लागि लड्न सक्ने हैसियत बनाइन् । उनले नागरिकता पाउँदा उनीहरु जत्तिकै खुशी यो केसलाई प्रत्येक दिन पछ्याइरहेको म पनि भएँ । यसको लागि साहायक भूमिका खेल्न पाउँदा म आफूले नागरिकता पाए जत्तिकै हर्षित थिएँ । प्रमुख जिल्ला अधिकारीले यस्ता मामिलालाई व्यक्तिगत रुपमा लिएर जुन सहयोग गर्नुभयो त्यो निकै सरहानीय छ ।

५. निष्कर्श

तराईमा व्याप्त छोरा र छोरीबीचको भेदभाव र रुढीवादीको कारण रुकशाना जस्ता कयौँ तराइका महिलाहरु नागरिकता पाउने हकबाट बञ्चित छन् । यसबारे न त उनीहरुलाई कानूनी उपचार पाइन्छ भन्ने थाहा छ न त उनीहरुको कुरालाई व्यक्तिगत रुपमा लिएर समस्या समाधान गरिदिने पहल नै कसैबाट हुन्छ । कतिपय अवस्थामा उनीहरु उजुरी गर्न गएनै पनि नागरिकताको कागजी प्रक्रिया कसरी पुरा गरिदिने भनेर उपाय खोज्ने भन्दा पनि उनीहरुलाई कागजपत्र नपुगेको बहानामा फर्काइन्छ ।

तराइमा अन्यायमा परेका यस्ता महिलाहरुको नागरिकता पाउने हकको बारेमा उनीहरुलाई सचेत गराउनुको साथसाथै महिला सम्बन्धी यस्ता घटनाहरुलाई सम्बोधन गर्न जिल्ला प्रशासन कार्यालयले

विशेष व्यवस्था गर्नुपर्छ । कपिलवस्तु जिल्लामा महिला प्रमुख जिल्ला अधिकारी भएपछि यस्ता मुद्दाहरु ह्वत्तै बढेको तथ्यांक छ । प्रमुख जिल्ला अधिकारीकै पहलमा यस्ता अन्यायमा परेका धेरै महिलाहरुले नागरिकता पाइसकेका छन् । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने प्रक्रियाका नाममा मानव अधिकार हनन हुन दिनु हुँदैन र कहिलेकाँही विवेकपूर्ण तवरले प्रक्रिया भन्दा पनि अवस्था र सन्दर्भ हेर्नुपर्ने हुन्छ ।

हातहतियार खरखजना मुद्धामा जिल्ला प्रशासन कार्यालय, धनकुटाले गरेको निर्णय

सूर्य प्रसाद शर्मा

१ पृष्ठभूमि

विशेषज्ञ ज्ञान तथा विषयक्षेत्रसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित विवादको निरुपण गर्ने अधिकार सोही निकायहरुलाई दिदा बढी प्रभावकारी हुने भएकाले अर्ध न्यायिक अधिकारको प्रयोगको प्रचलन बढ्दै गएको पाइन्छ । सामान्यतया प्रशासनिक निकायले नै अर्ध न्यायिक अधिकारको प्रयोग गर्दै आएको पाइन्छ । तात्कालिक असर मात्र पर्ने, नियमित प्रकृतिका, सम्बन्धित प्रशाससनक निकायको काम सँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित विषयमा तथा जटिल कानुनी प्रश्नको परीक्षण गरिरहनु नपर्ने जस्ता विषहरुको समस्या समाधानका लागि अर्धन्यायिक अधिकारको प्रयोग महत्वपूर्ण मानिन्छ । कुनै त्यस्तो विवाद जसमा अदालती प्रक्रियाद्वारा न्याय सम्पादन गर्दा छिटो न्याय सम्पादन हुन नसक्ने, प्रमाण जुटाउन नसक्दा वास्तविक पीडितले न्याय पाउन नसक्ने सम्भावना हुने, अदालतसम्म जनताको सोझो सम्पर्क नहुने समस्याले गर्दा प्राविधिक तथा प्रशासनिक कार्य विवरण सँगको सम्बन्ध हुने विषयमा अर्ध न्यायिक अधिकारको प्रयोग गरि न्याय सम्पादन गर्नूलाई आवश्यक मानिन्छ । प्रमुख जिल्ला अधिकारी, मालपोत अधिकृत, भुमि सुधार अधिकारी, जिल्ला वन अधिकृत, अन्त शुल्क अधिकृत तथा अन्य अधिकारीले आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रको न्यायिक अधिकारको प्रयोग गरेका हुन्छन । अर्ध न्यायिक अधिकारको प्रयोग गर्ने क्रममा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अर्ध न्यायिक क्षेत्राधिकार अन्तर्गत हातहतियार खरखजना ऐन, २०१९ अन्तर्गतका कसुर पनि पर्दछन ।

२. समस्याको कथन

जिल्ला धनकुटा तांखुवा गा.वि.स वडा नं. ८ का शेर वहादुर लिम्बूले अवैध हतियार (भरुवा बन्दुक) किनेर ल्याई विना इजाजत घरमा राखेको र मिति २०७३/१/१३ गते आफ्नै खरबारीमा जंगली जनावरहरुलाई पासो थापी राख्दा अचानक पड्कन गई जिल्ला धनकुटा तांखुवा गा.वि.स. वडा नं. ८ बस्ने बालिका भट्टराईको खुट्टामा लागी सख्त घाइते हुनुभएको थियो । घटना पछि निजले सो बन्दुक घरमा ल्याई पुनः बारुद र छर्रा खादी लोड गरी ओडारमा लुकाई राखेको तथ्य घटनास्थल प्रकृति मुचुल्का, प्रतिवादीले सरकारी अधिकारीसँग दिएको प्रारम्भिक बयान, घाइतेले दिएको बयान विवरण, बरामद भइ आएको लोड भएको भरुवा बन्दुकका आधारमा पुष्टी भयो । निजले हातहतियार खरखजना ऐन, २०१९ को् दफा ३(२) र ५(१) को कसुर भएको तथा यस ऐन अन्तर्गतको मुद्दा हेर्ने अधिकार ऐनको दफा २४ अनुसार प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अर्धन्यायिक अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने भएकाले मिति २०७३/१/२४ गते अभियोग पत्र दायर भएको थियो । प्रहरी हवल्दार जुद्ध बहादुर भट्टराई समेतको प्रतिवेदन जाहेरीले नेपाल सरकार वादी विरुद्ध शेरबहादुर लिम्बू प्रतिवादी हुने गरी हातहतियार खरखजना मुद्दामा अभियोग पत्र दायर गरिएको थियो ।

३. मामिला विश्लेषण

शान्ति सुरक्षाका हिसाबले हातहतियार जस्तो विषय निकै संवेदनशील मानिन्छ । एकातिर शान्ति सु-व्यवस्था कायम गर्नका लागि सरकारी अधिकारी समक्ष हातहतियार हुन जरुरी छ भने कतिपय अपराधमा हातहतियारको प्रयोग गरिएको हुन्छ । हातहतियार खरखजना ऐन २०१९ को दफा ३ को

उपदफा (२) बमोजिम लाइसेन्स नलिई वा लाइसेन्समा तोकिएको शर्त बन्देजमा नरही कुनै व्यक्तिले हातहतियार वा खरखजाना बनाउन, मरम्मत गर्न, आफूसाथ राख्न वा अन्य स्थानमा राख्न वा राख्न लगाउन, एक रूपबाट अर्को रूपमा परिणत गर्न वा बेच्न वा बिक्रीको लागि दिन, राख्नसमेत हुँदैन भन्ने साथै ऐनको दफा ५ मा कुनै व्यक्तिले लाइसेन्स नलिई वा लाइसेन्समा तोकिएको शर्त बन्देजमा नरही हातहतियार लिएर हिड्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । उक्त ऐन मा निश्चित शर्तमा तोकिए बमोजिमको काम गर्न पाउने गरि मनासिव देखिएमा हातहतियारको इजाजत प्रदान गर्न तथा नविकरण हुन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । तर, मिति २०७३/१/१३ गते घटेको उक्त घटनामा अनुसन्धान गर्दा प्रतिवादी शेर बहादुर लिम्बूले ३ वर्ष अगाडी खरिद गरी विना लाइसेन्स हातहतियार तथा खरखजना राखी र्जगली जनावर मार्ने कार्यमा प्रयोग गरिरहेको बुझिन्छ ।

३.१ समस्याको कारण

- निज प्रतिवादीले विना लाइसेन्स हातहतियार(भरुवा बन्दुक) लुकाई छिपाई राख्नु नै यस मुद्दाको प्रमुख कारण हो ।
- मिति २०७३/१/१३ गते तांखुवा गा.वि.स वडा नं. ८ स्थित खरबारीमा अचानक भरुवा बन्दुक पड्कन गई बालिका भट्टराई सख्त घाइते भएको घटनाले यस मुद्धा उत्पन्न भएको हो ।
- निज प्रतिवादीले दिएको बयान अनुसार ३ वर्ष अगाडी उक्त हातहतियार खरिद गर्दा त्यसको लाइसेन्स छ वा छैन नसोधेको तथा आफूले लाइसेन्स विना हतियार राख्नु हुँदैन भन्ने थाहा नभएको बताएका थिए ।
- अन्य कारणहरु : शान्तिसुरक्षाको स्थिति लाई चुनौती, सामाजिक समझदारी र सद्भावमा खलल, अवैध हतियारको प्रयोग बढ्न गई सुरक्षा स्थितिमा चुनौती सिर्जना हुने ।

३.२ परिणाम

- प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीले आफ्नो कसुर स्वःस्फुर्त रुपमा स्वीकार गरेकाले उक्त मुद्दामा गरिएको निर्णयमा निजलाई कानून बमोजिमको न्यूनतम सीमा नजिकको सजाय भएको देख्न सकिन्छ ।
- यस मुद्धाका अभियुक्त शेर बहादुर लिम्बू दोषी ठहरिएकाले निजलाई कानुन बमोजिम सजाय ।
- अवैध हातहतियार लिइ समाजमा हुनसक्ने अपराध न्यूनीकरणमा यस निर्णयले सघाउ ।
- यस मुद्दाका जाहेरवालाहरुलाई कानून बमोजिम पुरस्कार प्रदान गरिएको छ जसले भविष्यमा पनि अपराध नियन्त्रण गर्नमा सम्बन्धित सबैको उत्प्रेरणा अभिप्रेरित ।
- समाजमा शान्ति सु-व्यवस्था कायम गर्नमा सहयोग ।
- विना लाइसेन्स हतियार राख्ने, त्यसको प्रयोग गर्नेलाई अवैध हतियार राख्नु हुदैन भन्ने जानकारी प्रदान ।

४ समस्या समाधानका लागि गरिएका प्रयासहरु

जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा अभियोगपत्र दाहेर हुनु अगाडि गरिएका कार्यहरु :

- घटनास्थलको यथार्थ अवस्था देखिने गरी मिति २०७३/१/१३ गते गरिएको घटनास्थल मुचुल्का तयार ।

- घटनास्थल भन्दा २०० मिटर नजिकको ढुङ्गाको ओढारमा लुकाइ राखेको अवस्थामा प्रहरीले बरामद गरेको भन्ने व्यहोराको मिति २०७३/१/१४ मा गरिएको खानतलासी बरामदी मुचुल्का तयार ।
- मिति २०७३/१/१७ गते जिल्ला प्रशासन कार्यालय, धनकुटाले निज व्यक्तिले भरुवा बन्दुक राख्न कार्यालयबाट दर्ता वा नविकरण गराएको रेकर्ड नभएको भनी खुलाई पठाइएको ।
- घटनको सम्पूर्ण विवरणसहित घाइतेले कानून बमोजिमको कारवाही होस् भनी दिएको घटना विवरण अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष प्रतिवादीले मिति २०७३/१/२० गराएको वयान जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा अभियोग पत्र दाहेर भएपछि गरिएको अदालती कार्याविधि :
- मिति २०७३/१/२४ गते सरकारी वकिल द्वारा मुद्दाको सुरु कारबाही र किनारा गराइदिन जिल्ला प्रशासन कार्यालय, धनकुटामा अनुरोध गरिएको अभियोग पत्र ऐ मितिमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको इजलास समक्ष प्रतिवादीले दिएको बयान ।
- प्रतिवादीले सम्पूर्ण अपराध स्वीकार गरेकाले २८ गतेका दिन फैसला हुने गरी पूर्पक्षमा लागि त्यस दिनसम्म थुनामा राख्ने निर्णय ।

फैसला वा निर्णय : प्रतिवादी शेर बहादुर लिम्बूले विना इजाजत अवैध हातहतियार(भरुवा बन्दुक) राखी जंगली जनवार मार्ने कार्यमा प्रयोग गर्ने गरेको र मिति २०७३/१/१३ गते घटेको घटना आफ्नो कारणले भएको हो भनी तथा विभिन्न मितिमा तयार गरिएको कागजात उपर स्वीकार गरेको हुनाले निजले हातहतियार खरखजना ऐनको दफा ३(२) र ५(१) को कसुर गरेका कारणले निज लाई सोही ऐनको दफा २०(२) बमोजिम ६०४०० रुपैया तथा दफा २०(३) बमोजिम २०४०० रुपैया सजाय भएको देखिन्छ । साथै दफा-१६ बमोजिम बरामद गरिएको हतियार बन्दुक जफत हुने निर्णय गरिएको देखिन्छ ।

५ निष्कर्ष

केहि दशक अगाडि आफ्नो सुरक्षा, जंगली जनावरहरुको शिकार गर्न, सामाजिक सांस्कृतिक परम्परामा प्रयोग गर्नका लागि हातहतियार आफ्नो साथ राख्ने गरेको पाइन्छ । तर यसले समाजमा शान्ति, सुरक्षामा खलल पुग्न जाने भएकाले अवैध हतियार नियन्त्रण गर्नका लागि हातहतियार खरखजना ऐन, २०१९ लागू भएको पाईन्छ । पछि यो ऐन अन्तर्गत सजाय हुने अपराधसम्बन्धी मुद्दा मामिला हेरी शुरु कारवाई र किनारा गर्ने अधिकार प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई हुनेछ भनी दफा २४ मा व्यवस्था गरिएको छ । जिल्लामा शान्ति सु-व्यवस्था कायम गर्नका लागि जिल्ला प्रशासन कार्यालयको भूमिक अग्रणी हुन्छ । हातहतियार जस्तो विषय जनताको शान्ति सुरक्षाका हिसाबले निकै संवेदनशील मानिन्छ । अवैध हातहतियारको प्रयोगद्वारा समाजमा अपराधिक घटना घट्न सक्ने र त्यसले शान्ति सुरक्षामा प्रश्न चिन्ह उत्पन्न हुने भएकाले शान्ति सुरक्षासँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित यस्तो विषयमा अन्तिम किनारा लगाउनका लागि प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई सो अधिकार प्रदान गरिएको हुन्छ ।

जग्गाको क्षेत्रफल संशोधनमा प्रमानसिंह सुनारले खेपेको सास्ती

सुरेश पन्थी

१ पृष्ठभूमि

जग्गा प्रशासन सम्बन्धि कामकारवाही सम्पादन गर्ने प्रमुख निकाय हो मालपोत कार्यालय । जग्गा तथा भूमिसंग सम्बन्धित समस्याहरु जुन आमजनताको प्रत्यक्ष सरोकार र व्यवहारिक जीवनसंग अर्न्तसम्बन्धित हुन्छन्, त्यस्ता विषयहरुको उचित सम्बोधन गरी जनतालाई सेवा प्रवाह गर्ने सरकारी निकायको रुपमा भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय अर्न्तगत मालपोत कार्यालयको स्थापना भएको हो । जग्गा सम्बन्धि मालपोत कार्यालयले राखेको अभिलेख तथा जनतालाई प्रदान गरेको प्रमाणित लालपूर्जाको प्रतिलिपिमा तथा आफुले सम्पादन गरेका अन्य कुनै पनि कार्यमा केही त्रुटी भएका उक्त त्रुटि सच्याउनको लागि विषयवस्तुको संशोधन गर्ने गरिन्छ । मालपोत ऐन, २०३४ को दफा ७(३) मा उल्लेख भए अनुसार संशाधन सम्बन्धी विषयहरुमा खास गरि जग्गा धनीको नाम, थर, वतन, उमेर, बाबु, बाजे, पति वा ससुराको नाम, थर आदि संशोधन गर्ने, लालपुर्जामा जग्गाको कित्ता नं. वा क्षेत्रफल, किसिम फरक परेमा वा दोहोरो दर्ता हुन गएमा आवश्यक जाचबुझ गरी सो कुरा सच्याई दर्ता कायम गरिदिने गरिन्छ ।

मालपोत कार्यालयले जग्गाधनीलाई प्रदान गर्ने जग्गाधनी पुर्जा अत्यन्तै महत्वपुर्ण र संवेदनशील अभिलेख एवं प्रमाण पनि हो । यस्तो अभिलेख तयार गर्दा अभिलेखको पुष्टी गर्ने तथा त्यसको प्रमाणस्वरुप पुर्जा प्रदान गर्ने निकायहरुले सजकता एवं सावधानी अपनाउनुपर्ने हो । तर गत आर्थिक वर्ष ०७२/०७३ मा मालपोत कार्यालय, दैलेखमा आएका संशोधन सम्बन्धी १०४० निवेदनहरुमध्ये ३४८ निवेदनहरु जग्गाको क्षेत्रफल संशोधनसंग सम्बन्धित रहेको पाइयो । यो तथ्य एवं मालपोत कार्यालयमा दैनिकी जसो आउने सेवाग्राहीका समस्या हेर्दा यो विषयलाई महत्वपूर्ण ठानी मामिला अध्ययनका लागि यही विषय छनौट गरिएको हो ।

प्रस्तुत सन्दर्भमा मिति २०७३ बैशाख ५ गते खरीगैरा गा.वि.स. वडा नं. ५ निवासी श्री प्रमानसिंह सुनारले आफुले प्राप्त गरेको जग्गाधनी पुर्जामा जग्गाको कि. नं. २१६ क्षे.फ. ०१०८० व.मी. भएको र नापी कार्यालय दैलेखको फिल्डबुक तथा नक्सामा ०११६२.०० व.मी भएको हुदा टायल चेक तथा फिल्डबुक बमोजिम कि.नं. २१६ क्षे.फ. ०११६२.०० व.मी. कायम गरी पाउ भनि जग्गाधनी पुर्जाको प्रतिलिपी, नागरिकता प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि, खरिगैरा गाविसको कार्यालयबाट प्राप्त सिफारिस, नापी कार्यालयबाट गरिएको फिल्ड सर्भेको प्रतिवेदन तथा मुचुल्काको प्रतिलिपि र फिल्डबुकको प्रतिलिपि सहित मालपोत कार्यालयमा निवेदन पेश गरेका थिए ।

२. समस्या

दैलेख जिल्ला खरिगैरा गाविस वडा नं. ०५ निवासी प्रमानसिंह सुनारले मालपोत कार्यालयबाट प्राप्त जग्गाधनी लालपुर्जामा कि.नं. २१६ को क्षेत्रफल ०१०८० वर्गमिटर कायम रहेकोमा निजले मिति २०७२ चैत्र २१ गते नापी कार्यालयमा टायल चेक गरिपाउ भनि दिएको निवेदन बमोजिम नापी कार्यालयबाट गरिएको फिल्ड निरीक्षणमा निजको जग्गा कि.नं. २१६ क्षे.फ. ०११६२ व.मी. हुन गई साविकको जग्गाको क्षेत्रफलमा बढोत्तरी हुन गएको पाइयो । नापी कार्यालय र मालपोत कार्यालय भूमि

व्यवस्थापनका अभिभावकसरहका निकायहरुको अभिलेख नै मेल नखाएको तथा मालपोत कार्यालयको श्रेस्तामा निजको साविकको क्षेत्रफल कायम रहेको अवस्थामा जग्गा सम्बन्धि कुनै पनि नया कारवाही गर्न नसकिने भएकोले उक्त कित्ताको क्षेत्रफल संशोधन गर्नुपरेको कुरा निवेदकले जानकारी गराएका थिए ।

३. घटना विश्लेषण

३.१ घटनाको ईतिहास

निवेदक प्रमानसिंह सुनारले आफ्नो जग्गा नापी भएको लामो समय भएको तथा यसअघि आफ्ना छिमेकीहरुको जग्गा नापी गर्दा पनि मालपोत कार्यालयले दिएको जग्गाधनी पूर्जासंग मेल नखाई जग्गाको क्षेत्रफल लालपूर्जाको क्षेत्रफलभन्दा घटबढ भएको कुराले उनले आफ्नो जग्गामा पनि सोही प्रकारको समस्या आउन सक्ने आंकलन गरी मिति २०७२/१२/२१ गते नापी कार्यालय, दैलेखमा आफ्नो जग्गाको टायल चेक गराई पाउ भनी निवेदन पेश गरेका रहेछन् । निवेदन प्राप्त भएपछि नापी कार्यालयले निवेदक सुनारको जग्गाको फिल्ड निरीक्षण गर्नका लागि मिति २०७२/१२/२८ गते अमिन नरेन्द्र घर्तीलाई खटाएको र अमिनले फिल्डमा गई जग्गा भिडाई हेर्दा कित्ता नं. २१६ को जग्गाको क्षेत्रफल ०११६२.०० रहेको पाएपछि सरजमिन मुचुल्का सहित सो प्रतिवेदन नापी कार्यालयमा पेश गरेका थिए ।

नापीबाट डोर खटिई गएका कर्मचारीले प्रमानसिंहको जग्गाको नक्शा भिडाइ हेर्दा जग्गाधनी पुर्जामा जग्गाको क्षेत्रफल वास्तविक क्षेत्रफल भन्दा कम उल्लेख गरिएको कुरा जानकारी गराएपछि उनले सम्पुर्ण व्यहोरा उल्लेख गरी आफ्नो साविकको जग्गाधनी लालपुर्जाको क्षेत्रफल सच्चाई उक्त जग्गाको क्षेत्रफल ०११६२.०० कायम गरि पाउ भनी नापी कार्यालय दैलेखको च.नं. मिति २०७२/१२/२८ को सिफारिस पत्र, फिल्डबुक प्रतिवेदन प्रतिलिपि, फिल्डबुक प्रतिलिपि, र नागरिकताको प्रतिलिपि सहित मिति २०७३/०१/०५ गते मालपोत कार्यालयमा निवेदन दिएका थिए ।

३.२ घटनाको कारण

दैलेख जिल्लामा सर्वप्रथम वि.सं. २०४५ देखि २०५१ आषाढसम्म जग्गाको नापनक्शा भई श्रेस्तापुर्जा मालपोत कार्यालय, दैलेखमा बुझाई २०५१ श्रावण १ गतेदेखि मालपोत ऐन लागु भएको थियो । सरकारी श्रेस्तामा लगत राख्ने, जग्गाधनीलाई जग्गाको प्रमाण स्वरुप जग्गाधनी प्रमाणपुर्जा प्रदान गर्ने तथा त्यसको अभिलेख मालपोत कार्यालयले राख्ने प्रमुख अभिप्रायले नापी गरिएको थियो । हाल मालपोत कार्यालयले पनि सोही अनुसार नै कार्यसम्पादन गर्दै आएको पाइन्छ । प्रस्तुत सन्दर्भमा निवेदक प्रमानसिंह सुनारले सोही नापी पछि पाएको जग्गाधनी पुर्जामा उल्लेख गरिएको जग्गाको क्षेत्रफल हालै उनले नापीबाट गराएको टायल चेकसंग नमिलेको र जग्गाको क्षेत्रफल बढ्न जादा उनले थप सास्ती बेहोर्नु पर्‍यो । यसरी जग्गाधनी पुर्जाको क्षेत्रफल बढ्नुका सम्भावित कारणहरु देहाय हुन सक्छन् :

- नापी कार्यालयबाट नापी हुदाको समयमा नै नापी कार्य त्रुटीपुर्ण भएको हुनसक्ने
- नापनक्सा फिल्डबुक उतार गर्ने कर्मचारी कुनै लोभ लालचमा फसी उतार नगरेको हुनसक्ने
- नापीबाट जग्गाधनी श्रेस्ता तयार गर्दा नै उक्त जग्गा श्रेस्तामा चलान गर्न छुट भएको हुनसक्ने
- नापीबाट दिइएको फिल्डबुक बमोजिम मालपोतले श्रेस्तामा उतार गर्नुपर्नेमा नभएको हुनसक्ने

- फिल्डमा जग्गाको हकभोग गरिरहेको तर नाप नक्शा गर्न छुट भएको हुनसक्ने
- सार्वजनिक ऐलानी वा व्यक्तिगत जग्गा घुसेको हुनसक्ने ।
- नापी कार्यालय र मालपोत कार्यालयबीच उचित समन्वय तथा सहकार्यको अभाव ।

३.३ घटनाको प्रभाव

उक्त घटनाका प्रभाव तथा असरहरु बहुआयामिक हुन सक्छन् । यद्यपि जग्गापुर्जाको उक्त कित्ताको जग्गाको क्षेत्रफल घटबढबाट पर्ने केही महत्वपुर्ण प्रभावहरु यसप्रकार रहेका छन् :

- नापी कार्यालयबाट प्राप्त फिल्डबुक प्रतिलिपिसंग मालपोत कार्यालयले राखेको अभिलेख मोठ
- भिड्दैन ।
- यस्तो जग्गाको क्षेत्रफल समान कायम नभएसम्म थप कित्ताकात गर्न मिल्दैन ।
- सोही जग्गा किनबेच, रोक्का वा जग्गाको कुनै कामकारवाही पनि अगाडि बढाउन सकिदैन ।
- मालपोत कार्यालयको अभिलेख व्यवस्थापनमाथि प्रश्न चिन्ह खडा हुन सक्ने ।
- मालपोत तथा नापी कार्यालयमाथिको जनविश्वास गुम्ने खतरा ।
- एउटै काममा जनतालाई पटक पटक सरकारी कार्यालय धाउनुपर्ने बाध्यता ।

४ समस्या समाधानका लागि गरिएको पहल

४.१ अल्पकालिन पहलहरु

निवेदन प्राप्त भएपछि मालपोत कार्यालयले प्राप्त प्रमाणहरुको अध्ययन गरि निवेदन दर्ता गरि सोही दिन नै कारवाही अगाडि बढाएको थियो । मालपोत कार्यालयबाट उक्त जग्गाको कारवाही अगाडि बढाएको सम्पुर्ण प्रक्रियालाई तथा समस्या समाधानका लागि गरिएको प्रयासलाई देहायबमोजिम विश्लेषण गर्न सकिन्छः

- निवेदकले दावी गरेनुसार मालपोत कार्यालयमा राखिएको जग्गाको श्रेस्तामा पनि सोही अभिलेख छ वा छैन भनी मोठ भिडाउन मोठ शाखामा फाइल पठाइएको ।
- मोठ शाखाका कर्मचारीले मोठ भिडाउदा उक्त मोठ खरिगैरा ३/४६९ मा मोठ कायम रहेको र मोठ रोक्का नभएको व्यहोरा उल्लेख गरेको ।
- मालपोतको श्रेस्तामा मोठमा कहिलेकाही त्रुटी हुन सक्ने हुनाले थप विश्वस्त हुनको लागि कम्प्युटर शाखामा गई कम्प्युटरको रेकर्ड भिडाइ हेर्दा पनि सो अभिलेख रुजु भएपछि अगाडिको कारवाही प्रक्रियाको बाटो खुला भएको ।
- कार्यालय प्रमुखबाट मुद्धा शाखालाई उक्त जग्गामा सार्वजनिक पर्ति ऐलानी र नेपाल सरकारको नामको जग्गा वा व्यक्ति विशेषको जग्गा घुसी क्षेत्रफल बढ भएको हो वा कसरी बढ भएको हो ? नापीलाई पत्र लेखि सोही बमोजिम पेश गर्न मिति २०७३/०१/०६ गते तोक आदेश दिइएको ।
- मुद्धा शाखाले आदेशानुसार नापी कार्यालय दैलेखलाई पत्रमार्फत के कसरी निवेदकको जग्गा बढ्न गएको, सरकारी वा व्यक्तिगत जग्गा घुसेर हो वा अन्य कारणले हो? खुलाई पठाउन २०७३/०१/०६ गते पत्राचार गरेको ।

- नापी कार्यालयबाट सोही दिन नै प्रत्युत्तर पत्रमार्फत उक्त जग्गामा कुनै सरकारी ऐलानी व्यक्ति विशेषको जग्गा नघुसेको र बढेको क्षेत्रफल ०११६२.०० व.मी निज ज.ध. कै जग्गामा क्षे.फ. बढी हुन गएकोले सोही अनुसारको फिल्ड मुचुल्का र फिल्ड प्रतिवेदनको प्रतिलिपि पठाइसकेको जानकारी गराएको ।
- नापी कार्यालयबाट प्राप्त प्रमाणजन्य कागजात तथा अन्य कागजातहरुको अध्ययन र अनुसन्धान सकिसकेपछि मालपोत कार्यालयको मुद्धा शाखाका खरिदार गणेश पौडेलले निवेदक प्रमानसिंह सुनारले निवेदनमा खुलाए बमोजिम निजको जग्गाधनी लालपुर्जामा र नापी कार्यालयको फिल्ड निरिक्षणबाट जग्गाको क्षेत्रफल घटबढ भएको र उक्त बढेको क्षेत्रफल निज सुनारकै हो भन्ने कुरा स्थलगत सर्वेक्षण, मुचुल्का र प्रतिवेदन तथा सिफारिसका आधारमा कायम गर्न मनासिब देखी मालपोत कार्यालयका कार्यालय प्रमुख समक्ष टिप्पणी पेश गरि कार्यालय प्रमुखबाट मिति २०७३/०१/०८ गते टिप्पणी सदर भएको । सदर टिप्पणी अनुसार प्रमानसिंह सुनारको बढेको क्षेत्रफल मालपोत कार्यालयको श्रेस्तामा संशोधन गरी कायम गरिएको ।

४.२ दीर्घकालिन पहलहरु

मालपोत कार्यालयमा भावि दिनमा सोही तथा अन्य प्रकारका समस्याहरु न्यूनिकरण गर्नका लागि निम्नानुसारका कार्यहरु गर्नुपर्ने देखियो :

- दैलेख जिल्लामा २०४५ सालदेखि २०५१ साल आषाढसम्म भएको प्रथम नापी पछि नापी पुनःभएको छैन । त्यतिबेला नै नापी हुदा नै त्रुटी हुनसक्ने हुनाले पुनः नापी गराउनुपर्ने ।
- मालपोत कार्यालयको अभिलेख व्यवस्थापनलाई चुस्त र दुरुस्त बनाउने ।
- मालपोत कार्यालयका कर्मचारीलाई श्रेस्ता निर्माण गर्दा तथा मोठमा चढाउदा होसियारीपूर्वक काम गर्न लगाउने ।
- पुरानो तथा परम्परागत श्रेस्ता निर्माण शैलीलाई उच्च प्रविधिको प्रयोग गरी कम्प्युटर अटोमेटेट सिस्टममा लैजानुपर्ने ।
- नापी तथा मालपोत कार्यालयका कर्मचारीलाई आफ्नो काम र कर्तव्यप्रति जिम्मेवार र जवाफदेही बनाउदै सेवाग्राहीको क्षतिपूर्ति पाउने अधिकारको कार्यन्वयन गर्ने ।

५. निष्कर्ष

दैलेख जिल्लामा वि.सं. २०४५ सालमा भएको जग्गाको नापनक्शाको आधारमा नै ज.ध. लाई सम्बन्धित जग्गाको जग्गापुर्जा प्रदान गरिएको थियो । निवेदक श्री प्रमानसिंह सुनारले पनि त्यतिबेला नै नापीबाट दिइएको फिल्डबुक बमोजिम नै नापीबाट ज.ध. पुर्जाको प्रमाणपत्र प्राप्त गरेका थिए । तर हालै उनले नापी कार्यालयबाट गराएको टायल चेकमा उनको जग्गाको क्षेत्रफल साविकको क्षेत्रफल ०१०८० बाट बढी ०११६२ देखिएकोले प्रस्तुत समस्याको उठान भएको पाइयो । भूमि प्रशासन सम्बन्धमा काम गर्ने निकायहरुबीच नै समन्वयको अभाव हुनु, एकै प्रकृतिका कार्यमा एकरुपता नहुनु तथा कार्यमा दोहोरोपना कायम हुनु, फिल्डमा खटाइएका कर्मचारी प्रविधियुक्त र लोभलालचबाट मुक्त हुन नसक्नु, समाजका टाढाबाढाहरुको दबाब र प्रभाव, जग्गाको नाप हुन छुट हुनु, कामको चाप अनुसार कर्मचारीको दरबन्दी थप नहुनु, तथा कर्मचारीहरुले श्रेस्ता चढान गर्दा त्रुटीपुर्ण ढंगले चलान गर्नुको कारण प्रस्तुत समस्या देखापरेको हो । जसले गर्दा एकातर्फ निवेदक सुनारलाई पटक पटक नापी र

मालपोत कार्यालय धाउनुपर्ने अवस्थाको सिर्जना भयो भने अर्कोतर्फ एउटै निकायले सम्पादन गरेका कार्यमा विविधता देखापर्दा सरकारी निकायप्रतिको जनविश्वास पनि गुम्ने खतरा सिर्जना भएको पाइन्छ

जनताको आकांक्षा र चाहना बमोजिम प्रभावकारी सेवा प्रवाह गर्नु राज्यका निकायहरुको कर्तव्य र परमधर्म पनि हो । सार्वभौम जनताको समस्याहरुको यथाशिघ्र समाधान पहिल्याई त्यसको सम्बोधन गर्ने दायित्व पनि हामी राष्ट्रसेवक कर्मचारीकै हो । सेवाग्राहीको समस्या तथा जनगुनासोलाई समयमै सम्बोधन गरी सेवाप्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्छ, तर प्रभावकारिताको नाममा समस्याको पहिचान, विषयको गम्भीरतालाई वेवास्ता गर्दै कुनै लोभलालचको आडमा निर्णय गर्नु हुदैन । कर्मचारीले गर्ने एउटा सानो गलत निर्णयले राज्यले ठूलो क्षति बेहोर्नुपर्ने हुनाले हामी कर्मचारी यस विषयमा सचेत रहनुपर्दछ भन्ने प्रस्तुत अध्ययनकर्ताको सिकाई र निष्कर्ष पनि हो । अन्त्यमा, मालपोत कार्यालयमा उच्च प्रविधिको प्रयोग, अभिलेख व्यवस्थापनलाई चुस्त र प्रविधिमैत्री, कर्मचारीको सीप तथा दक्षताको विकास र उपयोग तथा सम्भावित सबै किसिमको अनियमितताको अन्त्यबाट मात्र सेवाप्रवाहलाई दिगो, जनता समर्पित, जनता समर्थित र सुशासनयुक्त बनाउन सकिन्छ ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालय मोरंगमा विस्तारित सेवाप्रवाह प्रणालीको प्रभावकारिता

सुसना शर्मा

१. पृष्ठभूमि

सरकार र जनताको सम्वन्ध स्थापित गर्ने माध्यमको रुपमा सार्वजनिक सेवा रहेको हुन्छ । सार्वजनिक सेवा जति चुस्त र दुरुस्त रहन्छ, त्यति नै सरकारमाथि जनताको विश्वास रहन्छ । जनताले सरकारको लागि कर तिरिसकेपछि क्षतिपूर्तिसहित केही अपेक्षा गरेको हुन्छ । सोही वापत सरकारले पनि जनतालाई सार्वजनिक सेवा प्रदान गरेको हुन्छ । भनिन्छ, सेवाको वरिपरि जनता होईन, जनताको वरिपरि सेवा प्रवाह हुनुपर्छ । यसका साथसाथै जनताले कम शुल्कमा गुणस्तरीय सेवा पाउनुपर्छ । यही मान्यतालाई अंगिकार गर्दै नेपाल सरकारले वढी कामको चाप हुने कार्यालयहरु जस्तै मालपोत, यातायात, जिल्ला प्रशासन, श्रम र बैदेशिक रोजगार कार्यालयमा २०७२ साल पौष १ गतेबाट लागू हुने गरि विहान ६ वजेबाट वेलुका ६ वजेसम्म लागू हुने गरी सेवाप्रवाह गर्नुपर्ने निर्णय गरेको छ। काठमाडौं उपत्यकाको यी पाँचैवटा कार्यालय तथा प्रत्येक विकास क्षेत्रमा एक एक वटा कार्यालयमा नमूनाको रुपमा लागू गर्नुपर्ने उक्त कार्यक्रममा पूर्वान्चलमा जिल्ला प्रशासन मोरङ्गमा सोही मितिदेखि लागू भएको थियो । जिल्ला प्रशासन कार्यालय मोरङ्ग, जसमा कार्यालयमा बढी व्यस्त हुने फाँटहरु नागरिकता शाखा र राहदानी शाखामा विहान ६ वजेदेखि वेलुका ६ वजेसम्म सेवा प्रवाह हुदै आईरहेको छ ।

२. समस्याको कथन

जुन उद्देश्यका साथ विहान ६ बजे देखि बेलुका ६ बजेसम्म सेवा प्रवाह गर्ने समय बढाईएको थियो, सोही अनुसार सेवा प्रभावकारी हुन सकेको छैन भन्ने गुनासाहरु सुनिन थालेका छन् । यसकारण किन उक्त सेवा प्रवाह प्रभावकारी हुन सकेन, सेवाग्राहीले किन आशातीत लाभ लिन सकेनन्, थपिएको समयले निरन्तर दिइरहेको सेवा (१० बजे देखि ५ बजे सम्म) लाइ कस्तो प्रभाव पर्यो र यी समस्याहरुको समाधानले राज्यको सेवाप्रवाहमा कसरी बढोत्तरी गर्छ भन्ने सन्दर्भमा यो अध्ययन केन्द्रित छ ।

३. मामला विश्लेषण

जिल्ला प्रशासन कार्यालय मोरङ्गले २०७२ साल पौष १ गतेवाट नै विहान ६ वजेबाट वेलुका ६ वजेसम्म सेवाप्रवाह गर्न थालेको हो । कार्यालयकै दरवन्दीमा रहेको कर्मचारीहरुबाट विहान नागरिकता र राहदानी फाँटको ११ जना कर्मचारी र १ जना प्रशासकीय अधिकृतले विहान ६ वजेबाट दिउँसकोको १२ वजेसम्म कार्य सम्पादन गर्ने अन्य कर्मचारीले साविकको विहान १० वजेबाट वेलुका ५ वजेसम्म कार्य गर्ने कार्यालयको नियम रहेको छ। प्रत्येक १ महिनामा कर्मचारीहरको सेवा प्रवाहको समय (सत्र) हुने गरेको छ । यसरी उही वजेट, त्यति नै कर्मचारी व्यवस्थाबाट वढी सेवा प्रवाह गर्ने प्रयास गरिएको छ। तर कार्यालयमा गरेको प्रयासका वावजुद पनि यसको प्रभावकारीता न्यून रहेको छ ।

यस कार्यालयका प्रमुख जिल्ला अधिकारी तोयम राय भन्नुहुन्छ यस सेवाप्रवाहको प्रभावकारीता एकदमै न्यून रहेको छ । विहानको समयमा आउँदा सेवाग्राहीको अतिरिक्त शुल्क जस्तै चिया, खाना महँगो पर्ने हुन्छ दिउँसोको तुलनामा । सेवाको लागत महँगो पर्ने भएकोले सेवाग्रही कम आउँछन् । त्यसैगरी

जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा मोरङ्गमा मात्र लागू हुँदा अन्तर निकाय समन्वय गर्न गाह्रो हुन्छ । जस्तै नागरिकताको प्रतिलिपिको लागि धनकुटामा भएको अभिलेख मगाउन धनकुटाको जिल्ला प्रशाासन कार्यालय विहान खुलेको हुदैन, यसको लागि सेवाग्राहीले दिउँसोसम्म नै पर्खनु पर्ने हुन्छ । यसले गर्दा सेवा प्राप्त गर्ने समय पनि बढेर जान्छ । यसले गर्दा सेवाग्राहीकै आकर्षणमा पनि कमी रहको छ । अर्कोतर्फ सेवा प्रदायकको पनि विहान सेवा प्रदान गर्न समस्या रहेको छ । विहानदेखि नै आउँदा कर्मचारीहरुलाई खाजा, खानाको क्यान्टिनको समस्या, आफ्नो सवारी साधन नभएको कारणले सवारी साधनको समस्या सेवा वितरणमा केहि असहज हुन्छ ।

त्यसैगरी प्रशासकीय अधिकृत नवराज कार्कीका अनुसार एउटै कर्मचारी एक सत्र बाट अर्को सत्रमा काम गर्नुपर्छ । विहान रहेको अधिकृतको १२ वजे पश्चात छुट्टी हुन्छ । यदि १२ सम्ममा सेवाग्राहीको काम नसकिएमा उसको कामको जिम्मेवारी कसको हुन्छ भन्ने कुरामा जिम्मेवारीको समस्या रहन्छ । यस कारणले गर्दा सेवाग्राहीले उल्टै झन्झट वेहोर्नु पर्छ । अर्कोतर्फ सेवाग्राही पनि विहान ८/९ वजे पछि मात्र कहिलेकाहीँ २/३ जना सेवा लिन आउने कहिले त्यो पनि नआउने कारणले विहानको समय खेर गईरहेको छ भने दिउँसोको काममा अत्याधिक चाप रहन्छ । दिउँसो सेवा वितरण गर्न कर्मचारीलाई भ्याईनभ्याई हुन्छ । यस कारणले सेवा वितरणमा समस्या रहन्छ । यसरी सेवा प्रदान गर्ने कर्मचारी र सेवा लिन आउने सेवाग्राहीको कुरालाई विश्लेषण गर्दा उक्त सेवा प्रवाहको कार्यान्वयनमा समस्या आउनुको कारण यसरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

३.१ कारणहरु

सेवा प्रदान गर्ने कर्मचारीहरुको थप व्यवस्था नहुदा कर्मचारी अपुग रहेको , यसका लागि थप वजेट, कर्मचारीको मनोवल उच्च राख्न थप समय काम गरे वापत थप प्रोत्साहनको व्यवस्था नरहेकोले सेवा वितरणमा असहज रहेको छ । त्यसैगरी जिल्ला प्रशासन कार्यालय मोरङ्गमा नागरिकता र राहदानी शाखामा मात्र सो व्यवस्था रहेको छ । अर्कोतर्फ कार्यालयबाट टाढा रहेको क्षेत्रमा रंगेली र उर्लाबारी शाखाबाट नागरिकता वितरण हुन्छ भने दुवै शाखाबाट राहदानीको लागि सिफारिस गर्ने अधिकार प्रत्यायोजन गरेको छ । यसरी टाढाका जनताहरु त्यहीवाट सेवा लिन नआउने, नजिकैका सेवाग्रहीले १० वजे आएर कार्य सम्पन्न गर्न सक्ने भएकोले पनि सेवाग्राहीको चाप कम रहेको छ । प्रशासकीय अधिकृत उपस्थित भए पनि निर्णय गर्नुपर्ने कुरा तथा जटिल कार्यप्रकृतिका मुद्दामा प्र.जि.अ. को आवश्यकता पर्छ । प्र. जि.अ. को उपस्थिति विहानदेखि नै हुन नसक्ने कारणले दिउँसो सम्म नै पर्खनुपर्ने हुन्छ । यस कारणले सेवाग्राहीको सेवा पाउन लाग्ने समय बढेर जान्छ । अर्कोतर्फ सेवाग्राहीको सचेतना पनि कम रहेको छ । कोही सेवाग्राहीलाई विहानबाट नै कार्यालय खुल्छ भन्ने जानकारी नै छैन भने थाहा भएका सेवाग्रहीलाई कुन कुन शाखामा मात्र लागु भएको छ भन्ने जानकारीको अभाव छ । यसकारणले गर्दा सेवाग्रहीले जानकारीको अभावमा अनायसै दुःख पाउनु पर्छ । यस सम्वन्धमा व्यवस्थापनको समस्या पनि रहेको छ । माथिल्लो निकायले विस्तृत कार्ययोजना नवनाई लागू गरेको तथा कार्यालयमा उही जनशक्ति, र वजेटबाट कार्यसम्पादन गर्नुपर्दा समस्या रहेको देखिन्छ ।

यस्तो किसिमको कम प्रभावकारी सेवा प्रवाहको स्थितिले गर्दा कार्यालयमा निम्नलिखित असर परेको देखिन्छ । यस्तो किसिमको प्रणालीले गर्दा एकातिर कर्मचारीको विहानको समय खेर गईरहेको छ भने अर्कोतर्फ दिउँसोको काममा सेवाग्रहीको चाँप वढी हुने तर कर्मचारी कम हुने भएकोले सेवाप्रवाहमा प्रत्यक्ष असर देखिन्छ । एकातर्फ सेवाग्राही रिसाई सेवाप्रदायक माथि प्रश्न गर्छन् भने अर्कोतर्फ

सेवाप्रदायकलाई सेवा प्रदान गर्न एकदमै जटिल रहेको हुन्छ । यसैगरी कर्मचारी आआफ्नो सत्रमा आउने भएकोले कुन कर्मचारी कुन सत्र को हो भन्ने कुरा पहिचान गर्न समस्या हुन्छ र कर्मचारीको अनुगमनमा कठिनाई पर्छ । थोरै कर्मचारीले निश्चित समयमा धेरै सेवा प्रदान गर्दा कहिलेकाहि त्रुटि आउने जस्तै नागरिकतामा; नाम, ठेगनामा शव्दमा केही गल्ती हुने जस्तो समस्या रहन्छ । जसले गर्दा सेवाग्राहीले पनि झन्झट वेहोर्नु पर्छ भने सेवा प्रदायकले पनि दोहोरो काम गर्नु पर्छ यसले सेवाको गुणस्तरमा असर परेको छ ।

४. समस्या समाधानका लागि प्रयासहरु

जिल्ला मालपोत कार्यालय, यातायात कार्यालय मोरङ्गमासमेत लागू भएको यस किसिमको सेवा प्रवाह अघोषित रुपमा वन्द भए पनि जिल्ला प्रशासन कार्यलय मोरङ्गले आन्तरिक व्यवस्थापन बाट नै सेवा सुचारु गरिरहेको अवस्था छ । सेवाग्राहीको विहानको समयमा अन्त्यन्त न्यून उपस्थिति रहेको तथा दिउँसोको समयमा कर्मचारी अभाव भई सेवा प्रवाहमासमेत असर परेको सन्दर्भमा सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी वनाउन यस कार्यालयमा निम्नलिखित विकल्प अपनाई सुधार गर्न सकिन्छ :

- पुरानो फायल अभिलेख प्रणालीले गर्दा समयमै चाहिएको सूचना प्राप्त गर्न नसकी सेवा प्रणाली ढिलो हुने गरेको छ, यसका लागि अभिलेख प्रणाली विद्युतीय अभिलेखमा परिणत गर्दै लानुपर्छ ।
- कम्प्यूटर चलाउन जान्ने जनशक्तिको अभाव देखियो । कम्प्यूटर सम्वन्धी ज्ञान भएको कर्मचारी अभावले गर्दा सेवा वितरणमा ढिला भएकोले गर्दा प्रत्येक कर्मचारीलाई कम्प्यूटर सम्वन्धी तालिम प्रदान गरी दख्खल वनाउनुपर्ने ।
- नागरिकता र राहदानी शाखामा टोकन सिस्टम लागू गर्नुपर्ने ।
- कार्यालयमा खाजाको समय छुट्याउनुपर्ने, खाजाको समय एकैचोटी भएमा कर्मचारी सहज रुपले भेटिने ।
- नागरिकता शाखामा वस्ने ठाउँको अभाव, पानीको अभाव, सेवाग्राहीमैत्री सुविधा दिनुपर्ने ।

५. निष्कर्ष

सरकारको वैधता सार्वजानिक सेवा प्रवाहको चुस्ततामाथि पनि निर्भर रहन्छ । सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई कम समयमा नै सेवा चुस्त दुरुस्त पार्ने अवधारणाअनुसार विहान ६ वजेवाट वेलुका ६ वजेसम्म नै कार्यालय खुल्ने व्यवस्था गरेको हो । तर उक्त व्यवस्था गर्दा थप जनशक्ति, थप वजेट को व्यवस्था गरिएको छैन । अर्कोतर्फ सेवाग्राहीले सेवा लिन आउँदा कम समय, वजेट मा गुणस्तरीय सेवा पाउँनुपर्छ । तर माथिको कुरालाई विश्लेषण गर्दा समय र मूल्य पनि वढी रहेको देखिन्छ । सेवा लिन आउने सेवाग्राही पनि आकर्षित देखिदैनन् । फेरि नागरिकता, राहदानी भनेका चौविस घण्टा सेवा दिनुपर्ने अत्यावश्यक सेवा नभएर दैनिक प्रशासकीय सेवामात्र हुन् । यसकारण यस्ता किसिमको सेवा लागू गर्नुअघि सवै पक्षलाई ध्यान दिएर मात्र लागू गर्नुपर्छ । देख्दा लोकप्रिय लाग्ने यस किसिमको सेवा प्रवाहको न्यून प्रभावकारितालाई सुधार गर्न दिउँसोकै समयमा माथि उल्लिखित सुधारहरु अवलम्वन गरी सेवा प्रवाहमा सुधार ल्याई जनताको साम्नु लोकप्रिय सेवा प्रदान गर्न सकिन्छ ।

Poor Record Management: Reflection of Intention, Attitude and Work Culture

Narbada Ghimire

1. Context

A service recipient visits office every day. He does that on a regular basis for about 5 days. I got very surprised to see him very often in the premise of DAO. He was dressed very simple and must have been in his mid-60s. I approached him and looked at his eyes with full of questions. As soon as he learnt that I was interested in him, he started sharing his problem - he probably could distinguish uniform of government employee. He probably assumed I could help him out: He started talking to me in Maithli with home hope.

I did not understand what he said. I pulled a colleague nearby me and asked him to translate. The old man was there to get the duplicate of his citizenship. The one he had was not in good shape. It had become dim and difficult to read letters and distinguish his picture. Despite visiting DAO office for the last 15 days, he was not able to get his job done. The reason behind that was - employees working at Records section said that they could not find out his record. Without records, he would not get his citizenship certificate (duplicate). He was sad and disappointed.

We (me and my colleague) thought of intervening with the intention to help, so we went straight to the record section. Staff at record section stated that they could not find his record. And it would be waste of time to try that again. We insisted on looking for records. They allowed us after insisting for some time. Records were placed on shelves according to geographical location but their condition was very poor. The room was dark and damp. Those records (register books) were opened and closed multiple times on a daily basis as they were needed for issuing citizenship (duplicate) passport. Finally, after rummaging for good amount of time through several old, ruined and worn out registers; we found small piece of paper with a photo and some letters. We approached Administrative Officer, explained the case and the old man got his case solved. He returned home happily with new copy of Citizenship (pratilipi).

2. Problem statement

Record management is one of the central jobs of institution like District Administration. It is crucial for efficient service delivery, protection of evidence and reduced chances of fraudulent activities. It is even more important for DAO of district sharing border with India. However, it has not been done yet by DAO Dhanusa.

Locating records can be done with the click of finger if appropriate technology is used. Nevertheless, people queue up in line for hours just to find their records. Those who can tip small amount to Office Helper (Karyalaya Sahayogi) get it done fast compared to others who do not know the drill. For them, messy record keeping is the means of making money. Record management is vital for quick and efficient service delivery as well as for preventing extortion of public by employees of the office.

3. Case analysis

Importance of document management or record management is creation, storage, organization, transmission, retrieval, manipulation, update, and eventual disposition of documents to fulfill an organizational purpose. Thus, it is about storing, organizing, managing, retrieving and using information stored in any form. For any company, firm, government and private agencies, document is primary manifestation of their product or service. Hence, there is huge importance of proper document management. Traditionally, documentation involved storing is of information in a paper-based written form. However, with the advancement in technology, the style of documentation as well as modifying, extracting, and searching for information has changed abruptly. Lately, the document management is most often based on the use of a computer system and software. Computerized Records Management helps to catergorise data and retrieves records whenever needed. It helps in destroying unnecessary data and as well as to decide on when to destroy the records (National Archive of South Africa, 2010). Paper folders, labels, shelving, and file cabinets, and the floor space they consume are expensive. With document management software the space lost to filing can be reclaimed. There is a software being used in DAO, Dhanusa. It is called Citizenship Information System. However, photos are not scanned and it does not accommodate for any biometrics information of the recipient. Yet, it enables record keeping in digital forms for the newly issued citizenship. But old records are sensitive and valuable. They still exist in paper forms. They need to be recorded in systematic manner. On an average 20 -25 people visit for citizenship (pratilipi) while about 40 -50 visit for passports. It is necessary to look at the records to minimize chances of frauds. These records are vital from saving employees from issuing sensitive documents like passport and citizenship to wrong person. I heard that it takes about a year to acquire passport in India. Hence, young Indians come to Nepal border and visit their relatives to acquire passport fast and quickly as Nepal issues them in nominal time if all the documents are there.

> *"I used to work in record section earlier. But they did not like me much. I did not ask people for money to find their records. There are junior level staffs in record section; they would not look for records if they do not get minimum Rs 500. Everyone in that section gets his/her share at the end of day. Senior cannot ask for money directly. Hence, they rely on their subordinates of lower rank who know how to extract money.*
> *I would accept cash rewards if people would give it to me happily at their own will for helping them out, otherwise I did not compel them. Therefore, I was not liked by my colleague".[Account (Narration) of a junior level staff].*

Therefore, employees work under constant risk of fraudulent activities. They look at the proof. But the proofs they resort to might not be enough. They might get manipulated as they are mostly based on paper. Thus, for several reasons - old records need to be properly recorded in digital forms so that it can be retrieved anytime it is needed. Surprisingly, nobody seems to be bothered much by the status of records. They are accustomed to that. For some of the

employees, it is profitable business as it creates conducive environment to extort money Employees at the record section carry loads of old records many times in a day and take them to administrative officers. They throw it randomly on the floor and everywhere. They are not handled delicately. When I asked them not to throw them on the floor, one of them used anecdote that says " *Naya Jogi le kharani dherai Ghaschha*" which implies new one pretends too much. He elaborated saying "Welcome to the world of Government job, you will get used to it soon. You will soon realise this is how it is (*Yo yestai ho*) Statement of senior level Officer "Office Helpers (Karyalaya Sahayogi) are downstairs for extorting money. They do not want to stay up here. They cannot make money. I have scolded them several times. Sometimes, I go downstairs and yell at them - they stop that for a day and resume it from next day. I am not sure how can be controlled."

4. Status of records

The status of record is very disheartening at DAO. They are not handled properly and delicately. These are records of vital importance. Some of the records such as passport and citizenship certificate are thrown everywhere randomly. The way records are kept also exhibit how much Government cares about their people. A citizenship or passport is not a piece of paper - It is portrayal of existence of the bearer (denizen).

These records (passport and citizenship) are sources of living and means of acquiring civic rights and responsibilities. They ought to be taken care of in systematic manner unlike in the pictures above. The first picture shows old record book (a sample copy) that should be visited for pratilipi and passport. The second picture shows citizenship certificates (office copy) scattered randomly at the rooftop.

5. Initiatives to solve the problem

DAO has contracted out for record entry. It is expected to be completed in less than three months. The contracted party had entered all the records in the past as well. However, those records could not be used. He said those records could not get migrated to current CMIS and they had to redo it everything. When they did in the past, they had scanned everything. They had scanned both citizenship certificates (both sides). If they had found a small piece of records too, they scanned it. But all of those efforts and resources went in vain. He seems to be only person knowledgeable about the digitization of record keeping. There is no systematic institutional memory at DAO regarding record entry; at least I did not find any when I searched. It reflects how institutional memory is yet to be developed replacing human memory. Work history goes out of the office as soon as concerned official leaves the office.

6. Conclusion

Even though it seems like a trivial matter, proper record management is essential for quick service delivery, reducing chances of fraudulent activities, minimizing risk andpreventing from authorised person issuing vital documents such as passport and citizenship. Hundreds of service recipients visiting DAO Dhanusa for valuable services such as passport and *pratilipi* have not to go through ordeal stages to locate their record in scorching sun. Similarly, service recipients are

clamped together in a queue and they do not seem to know about how to stand & wait in queue in an appropriate manner. Elderly, women and differently able people suffer the most. On the one hand, physical infrastructure is not women, elderly and disable friendly while on the other hand public /service recipients are not accustomed to waiting their turns in a civilised manner. The picture of service recipient in line is disheartening as well as frustrating. There should be policy level reforms to manage old records. Ministry of Home Affairs has already issued circular and asked concerned District Administration Offices to enter records and maintain digital records. Several District Administration offices have already done that. Entering records is not enough, it should be used. For that, there should be plan to replace paper records by digital records. Ministry of Home Affairs should pay attention in such matter especially in districts bordering with India where problem of issuing citizenship certificate to wrong person / non Nepalis persists. In nutshell, concerned authorities should realise that proper record management implies good work culture, exhibits good intentions and good attitude.

Effects of Weak Monitoring and Evaluation of Development Projects in Rukum District

Kiran Thapa

1. Context

Monitoring and evaluation (M&E) is a process which is used as management tool for improving the performance and achieving results. It aims at improving current and future management of outputs, outcomes and impact. More specifically, it is used to assess the performance of projects and programs. It establishes links between the past, present and future actions.

In development management, M&E improves effectiveness and result-orientation in future policies and program by obtaining feedback from past experiences. It helps to assess the results and current status of the project by using the five evaluation criteria; relevance, effectiveness, impact, efficiency, and sustainability in order to promote accountability to the people. Similarly, it contributes to extract lessons and prepare recommendation to enhance the design, implementation, operation and management of the similar future projects.

Rukum, the hard hit district during insurgency, has been surging with rapid pace towards peace, progress and development for the last decade. Rapid growth and development of road network, micro hydro project, drinking water, tourist destination, commercial seed production and of other infrastructure are being implemented in collaboration with District Development Committee and other development partners. As documented in the Integrated Annual District Development Planning, District Council has approved hundreds of program/projects related to physical infrastructure, population and social development, agriculture, forest and environment, as well as water resource and land.

Despite the legal and administrative provisions, DDC Rukum has been unable to execute monitoring and evaluation of development projects in regular basis. Owing to the irregular and ineffective M&E, many development projects are not completed in proposed time and quality. On the other hand, consumer groups and construction companies do not get timely feedback thereby being deprived of course correction. Cases of corruption, violation of environmental policy, further marginalization of targeted group and other irregularities are the results of irregular and ineffective M&E in the district. As this issue is very sensitive, this case study reveals the causes and effects of the problems and its solutions induced by the lack of effective M&E.

2. Problem statement

M&E of development project is an ongoing process which can be carried out continuously from the identification of program and projects through their formative, pre-completion and completion phases. It is an important tool to provide information whether the development program has been implemented appropriately or not and whether the expected output and outcomes have been achieved.

Being the organization solely responsible for controlling, facilitating and monitoring of development activities, DDC Rukum should be conducting monitoring and evaluation to assess the progress, quality and timeframe of development. However, due to lack of regular and effective M&E, many development projects suffer from chain effects which can be seen in input, outcomes and impacts. Specifically, project/program selection, its outcomes, impact including relevance, efficiency, utility and impact, sustainability, use and mobilization of resources are adversely affected.

Herein, Supervision and Monitoring Committee, District Supervision and Monitoring Committee and District Supervision and Monitoring Sub- Committee are the major institutional arrangements in DDC. But these mechanisms are nearly dysfunctional resulting in irregular and "ritual-only"-M&E of development activities. Consequently, DDC itself faces the following problems:

- DDC gets pressure from consumer groups and contractors to make the payment despite incomplete and unsatisfactory progress of the projects. Of many reasons, these development projects have not been monitored on time which means they did not get chance for course correction.
- The MCPM result of the district is satisfactory for the last three years. Conducting the monitoring of the project regularly and report submitting in quarterly basis are the major sources of verification of this indicator. This indicator may not be met in the fiscal year 2072/2073.
- M&E is ideally understood as dialogue on development and its progress between all stakeholders. However, there is widening gap due to lack of frequent contact in the field during monitoring. Parties working in the field perceive DDC as distant controller not a partner of the projects.
- DDC prepares integrated annual development plan for the district. But some of the program and projects are not accomplished on time contributing to fund transfer from one title to another at the end of the fiscal year.
- Regular and effective M&E helps in reducing the fiduciary risks. In its absence, irregularities like false verification of the progress, false accounting, and fake peoples' labor contribution cannot be discerned.
- Budget of projects related to rural roads, suspension bridges and micro hydro power may get freeze because DDC has not been able to reach to the project sites accompanied by technicians to monitor their quality and progress.
- The Consumer groups could not be made accountable due to lack of monitoring and feedback in required interval of time. As a result, expected changes in livelihood, employment, poverty reduction, access to services, social, environment, ecology and holistic development are not achieved and measured.

The problems induced by irregular and ineffective M&E has halted and obstructed many development projects of Rukum district. Nevertheless, development activities need to be carried out by following due procedure with transparency. For this, effective M&E mechanism is very important.To take prompt corrective action, ensure informed decision making, promote risk management and enhance organizational and individual learning, the problem needs to be solved on time. On the top, result based M&E is essential in the district to implement

development projects because Rukum needs to stand up from the rubbles of ten years long conflict and meet the aspirations of people for peace, progress and development.

3. Case Analysis

Local Self Governance Act and Regulation, Local Resource Mobilization and Management Manual, and District Level Planning Supervision and Monitoring Sub-committee Guidelines have clearly spelled out the provisions of supervision and monitoring of development projects run in the district. Similarly, one of the major indicators i.e. indicator 32 in MCPM Assessment is related to monitoring, evaluation and reporting of development program. According to this manual, monitoring of the project and activities (including NGO and line agencies) must be done regularly selecting the project/activities to represent all geographical regions and report must be submitted to DDC. Likewise, field monitoring of at least 20 percent VDCs should be conducted by the end of fiscal year.

Supervision and Monitoring Committee, District Supervision and Monitoring Committee and District Supervision and Monitoring Sub- Committee are the major institutional arrangements in DDC. As per LSGA, Supervision and Monitoring Committee is the apex body of district for monitoring and evaluation which has to monitor and supervise the following:

- Whether or not the project or program has been implemented as per the fixed calendar of operation,
- Whether or not a regular supervision has been made by the technician if the project or program is such that it requires such supervision,
- Whether or not the works have been carried out as per the fixed standard,
- Whether or not there is progress in implementation in proportion to the expenditures incurred in the project or program,
- Whether or not the particulars, bills, receipts, documents of the expenditures have been duly kept,
- If the project or program is under the agreement as referred to in sub-rule (2) of rule 200, whether or not it is as per such agreement

In this regard, on the 6th of Chaitra 2071, District Council had approved the annual planning operation schedule as following:

S.No	Details of Activities	Allocated Time Duration
1	Preparing Budget Estimation	15th Falgun, 2072
2	Formation of Consumer Groups	by the end of Falgun, 2072
3	Project Agreement	by the end of Chaitra,2072
4	Program/Project Implementation	by the end of Jestha, 2073
5	Evaluation	by the end of Aasadh, 2073
6	Public Auditing	by the end of Aasadh, 2073
7	Monitoring	by the end of Aasadh, 2073
8	Clearance "*Pharpharak*"	within Ashadh, 2073

The existing legal and institutional arrangements in DDC Rukum have not been able to conduct regular and effective supervision, monitoring and evaluation. It has not conducted M&E of most of the development projects by the mid of Jestha which is going to affect rest of the operation schedule. The causes behind this problem can be enlisted as following:

- The Supervision and Monitoring Committee under the chairmanship of the parliamentarian of Rukum district is not functional anymore. 6th and 7th of Chaitra, 2071 was the last date when a Joint Monitoring was conducted in Jhula and Duli V.D.C under the chairmanship of Honorable parliamentarian of the district, Mr. Ganeshman Pun. This year, the committee is not active any more.
- The District Supervision and Monitoring Committee shall consist of the President of the District Development Committee, the Member of the District Development Committee designated by him, and the concerned employees. Lack of elected body for 14 years in DDC is another cause behind the problem.
- The regular M&E team should consist of technicians and experts of related field. However, the District Supervision and Monitoring Sub-Committee has been unable to coordinate with District Technical Office, District Agricultural Development Office, District Irrigation and Water Resource Office, and other experts/technicians while conducting M&E.
- Planning and Administrative Officer of the DDC works as the secretary of the sub-committee. In the absence of elected body, the officer has the sole authority of conducting a planned M&E and submitting the report thereof each month to the District Development Committee and to the Supervision and Monitoring Committee. Since the post of Planning and Administrative Officer has been vacant for long time in the office, the sub-committee is nearly defunct.
- Consumer groups have responsibility to request DDC for timely monitoring and appraisal. They have to submit physical progress report in the consultation of technical officers in order to get approval for payment. However, the monitoring, evaluation and appraisal process and report is found to be no more than ritualistic.
- The problems analyzed above have chain effects. It hampers the entire development planning process from planning of new development project to its implementation. Rukum struggled for decade. People have high expectation and aspiration for rapid and result-oriented development. In the absence of effective, M&E the following effects have occurred:
- Most of the development projects have not met the expected goals. Design, quality and schedule of these projects are mediocre. A joint M&E was conducted with the initiation of Western Uplands Poverty Alleviation Project (WUPAP), UNFPA and other I/NGOs from 26th to 30th Baishakh. The M&E report shows 30% of the projects are still lagging behind the time schedule and many of other projects require quality improvement.
- Targeted groups are hard hit due to weak M&E system. Mostly, the consumer groups are not inclusive and participatory approach has been subsided. As a result, targeted groups are not getting benefits. Contrarily, the cost of project has exorbitantly been increasing.
- To pass the indicator related to Monitoring, Evaluation and Reporting, DDC has to conduct intensive M&E of at least the projects operated in 20% VDCs of the district; however, it has been unable to execute monitoring of three VDCs as planned. So, it seems like this year, DDC Rukum will have difficulty in passing this indicator.

- The members of consumer groups need to be informed and empowered. Regular dialogue through feedback in M&E is one way of doing this. Due to lack of timely feedback and appraisal, capacity development has been halted. For instance, the executive members of consumer group of Brahamadevi Primary School of Gotamkot have misinformed people about the budget allocation for the school building construction. The members have lied to the local inhabitants that the budget estimation for the project is Rs. 7 lakhs instead of Rs. 10 lakhs.
- During the monitoring of the 12 major projects (enlisted in the annex II) related to capacity building, income generating, construction and organization capacity development, 60% are found to be good because these are demanded by the community themselves. Similarly, 40% of the projects are operated on the proposed schedule. Only 8% of the projects have bad accounting system whereas majority of them follow the terms and condition of financial management. 25% of the consumer groups are non-inclusive and devoid of active participation.

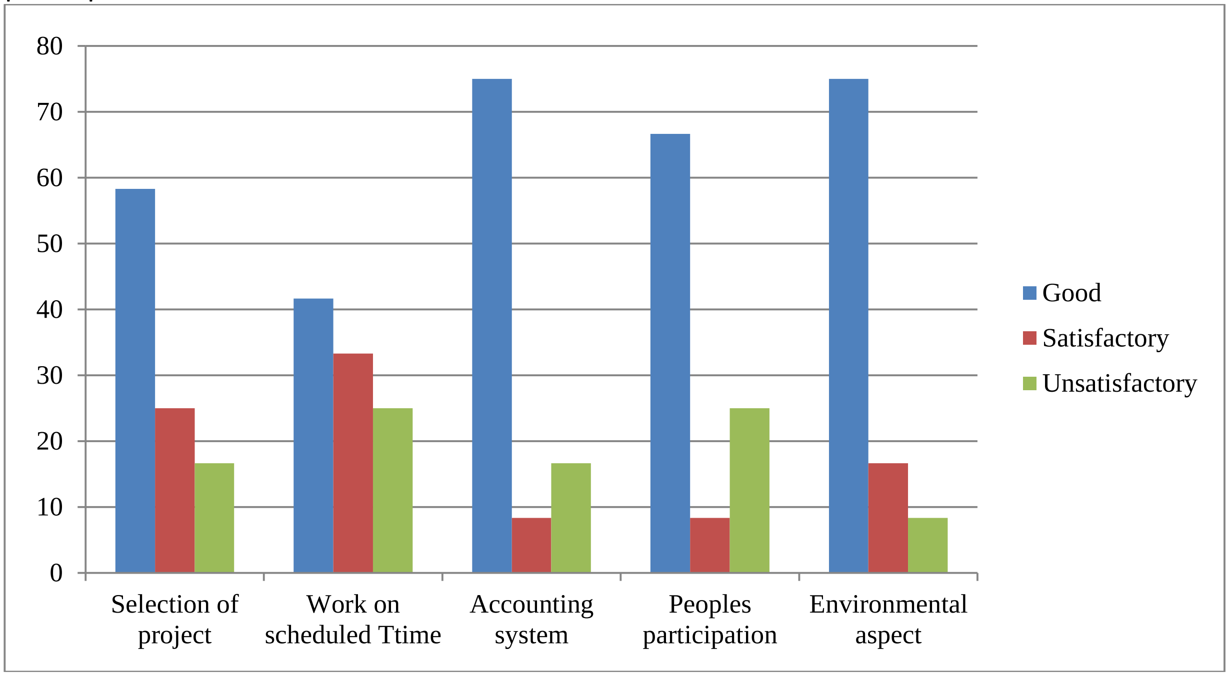

Figure 1: Status of various indicators of ongoing project

4. Initiatives and altervatives to solve the problem

District Development Council has approved Integrated Annual District Planning for the next fiscal year. According to the proposed annual planning, DDC has decided to conduct joint monitoring in accordance to Joint Monitoring Guideline. It aims at ensuring the participation of leaders from all political parties, technician, local administration and other stakeholders in the monitoring. Further initiatives can be illustrated in the following points:

- The District Level Annual Progress Appraisal Meet Up has decided to conduct M&E of major development projects operated by DDC and consumer committees.

- Subsidy of 5 percent amount related to the labor contribution is guaranteed to the consumer committee which is composed of 50 percent women and 50 percent youths that consists of M&E team.
- The planning and administrative officer who is responsible for coordination of supervision and monitoring has decided to prepare annual M&E planning.
- Grievance redressing mechanism has been established in DDC where concerned stakeholders of the projects can report and complain about the irregularities.
- In the regular Meeting of VDC secretaries held on the 4th of month, the Local Development Officer and planning officer gets update about the progress of ongoing projects in their respective VDC
- DDC has planned to ask four parliamentarians of the district to provide time for monitoring and supervision of the development progress.
- DDC has conducted trainings and interaction programs related to capacity building for the social mobilizers and members of consumer committee about implementation, monitoring and evaluation of projects.
- Meetings with sectoral offices, non-government organizations and other community based organizations for effective coordination in M&E should be priotized by the DDC.
- Suggestions and recommendations provided in M&E report should be followed for the better results in the projects to be implemented.
- Sisne Youth Club has been selected as Third Party monitoring institution to examinte development projects of about 22 V.D.Cs
- DDC recently forwarded the circular in the VDCs regarding preparing guidelines for grievance redressing, public and social audit in order to make M&E result oriented.

5. Conclusions

M&E of development project helps to assess the results and current status of the project by using the five evaluation criteria- relevance, effectiveness, impact, efficiency, and sustainability in order to promote accountability to the people. In Rukum district, development works are being carried out very rapidly and there is extensive participation of people as well. For this, DDC facilitates controls, supervises and monitors the entire process. Nevertheless, due monitoring and evaluation has ever become a neglected business in the district. As a result, many complaints of irregularities, unaccomplished projects, low quality, budget freeze and other adverse effects have crippled Rukum district from achieving its development goals. Therefore, effective institutional arrangement, proper coordination, sincerity and regularity in M&E are the essential initiatives to be taken immediately. On the top, the forthcoming Integrated Annual District Planning 2073/74 should be backed by effective M&E system.

Illuminating Bharatpur: Installation of Solar Street Light of 40 W and 60W in Bharatpur Sub-Metropolitan City

Sabita Adhikari

1. Context

Bharatupur Sub-Metropolitan city, situated in the west bank of Narayani Zone, Nepal has been upgraded into a sub-metropolitan city from previous Bharatpur Municipality on 16 of Mansir, 2071 BS. Being one of the 12 sub-metropolitans of Nepal, this city has been planning to be a role model city by utilizing good governance, rapid development and adopting state of the art technology. However, there is lack of modern traffic lights and street lights at night even on the core city area and the highway that passes though the middle of the city. Due to the landscape and favorable climate in Chitwan, the sunlight is available almost 2/3rd of the day time thoughout the year. City people and the sub-metropolitan office have come to a realization and decision in 'why not to utilize solar energy as environment friendly and safe energy for the city light?'. Therefore, Bharatpur sub-metropolitan council has passed the project 'Design, Supply, Installation & commissioning of Solar Street Light of 40 W and 60W' in Bharatpur Sub-Metropolitan City.

In spite of the keen interest of people and the city office, the project implementation process didn't move well as planned. The major problems are the delaying in technical evaluation of the bids documents by authorized agency and officials. Due to that the whole project has been affected in negative way and the rights of citizen to get quality service in time have been hampered.

2. Problem statement

There are 'Public Procurement Act 2064', Public Procurement Rules 2065 and Local Body Financial Rules 2065 as the guiding laws in the field of public procurement of Nepal. However, there are some problems and issues realized during the procurement process, such as delaying, lowest bidding leading incompletion and so on. Also there is deficiency in the technical human resource at local body. In the case of this city, there is no penalty for the agency/person that caused delaying in duty (i.e. bid evaluation) that causes problems at service delivery as well as causes rise in the cost of the project. Here, the problems are observed at policy (law), technical human resource level and operation level.

3. Case analysis

3.1 Case history

To decorate the newly declared Bharatpur Sub-Metropolitan city, the Annual City Council approved the strategically important project 'Design, Supply, Installation & Commissioning of Solar Street Light in Bharatpur Sub-Metropolitan city'. The estimated cost of the project which was to be carried out in two slices of bidding were 50 lakhs each. The project consisting of those two slices were: (1) A total of thirty 60W solar lights are estimated to be installed on the

highway road which passes though the middle of the core city; (2) Next thirty 40W solar lights are estimated to be installed on the sub way roads of the city.

Source of funding

Out of the total 100 lakhs, 30% of the fund is covered by local users (users from the zone of influence) and 70% of the fund is covered by the government of Nepal under the programme Environment Friendly Local Government (EFLG).

Mode of implementation

National tendering is the mode of implementation of the projects. The bid notice was published on the national daily (Karobar) on 072/10/15 for the first slice (i.e. 60W solar lights at highway). Another bid notice was published on the national daily, (Karobar) on 2072/11/04 for the second slice (i.e. 40W solar lights at subway. Deadline for both notices were 30 days from first date of notice publication.

Procurement methods

The Public Procurement Acts and Rules and Local Body Financial Administration Rules are the guiding laws for the procurement and they are duely followed during the procurement process.

4. Causes and effects

Two major factors are observed as the underlying causes in this case: lack of technical human resource and the problems in the procurement system of Nepal. The solar project has been delayed due to the lack of technical human resource within the municipality to evaluate the bid document. Due to this, the municipality requested Alternative Energy Promotion Center (AEPC) to send the appropriate technical engineer to support in evaluation on date 2072/12/15. However, engineer from AEPC did not come till 2072/12/30. That obviously causes the delay in procurement and hence the completion of the project. The public dissatisfaction in this process delay may fuel their mistrust over the municipality in a long run. At the other hand, there is no hard and fast time schedule mentioned in the procurement relate laws of Nepal for submitting the bid evaluation report. In this way, the municipality cannot punish anybody for causing process delay. Another problem prevailing procurement law is the L1 bidding system in goods i.e. lowest bidder being selected for the project. Sometimes, because of this system, bidders with bad intention proposes substantially low amount for the project and get selected. However, after they receive mobilization advance for the project, they get disappeared for a long time and submit one and other reasons to extend the project time. These types of problems can be read and watched on newspapers and television many a times. Therefore the serious revision and amendment in the prevailing procurement laws should be initiated from the concerned level of the government.

5. Initiatives to solve the problem

The municipality had a timely communication and sent request letter for the evaluation of the received bid documents to AEPC. However it didn't respond on time. Again, the municipality decided to approach the higher level official of AEPC for dialogue and to conduct a meeting on the case.

After those official and informal communications and coordination from the municipality officials, AEPC sent its technical engineer to finalize the evaluation on 7th of Jestha 2072. Hence the bidding process got completed on 7th Jestha by selecting the most complying bidders 'Sunshine' and 'DeepLight' according to the public procurement laws of Nepal. Here the informal and official initiations, coordination, dialogue, communications as well as the public pressure to complete the project on time plays very important role for the successful completion of the project even though there occurred some delays and confusion in the middle.

6. Conclusion

Public procurement is one of the most vital components to accelerate the development process in local bodies. At the same time, the coordination among the different development agencies is equally important for quality and rapid development activities. In the Bharatpur Sub-Metropolitan City, the project ''Design, Supply, Installation & commissioning of Solar Street Light of 40 W and 60W" had come through some difficulties during the procurement and implementation process. However, the wise coordination, dialogue and initiations from the municipality and the very energetic and positive pressure from the residents of the city played impressive role to settle all sort of problems and to move the pace of the project in right way.

Facilitating Development Intervention of Daraudi Small Hydropower Project in Gorkha

Sushil Kumar Bhandari

1. Context

Nepal has been formulating policies and establishing institutional framework for facilitating development works. Such policy and institutional arrangement provide legal basis for mediation in conflict resolutions occurring in development works. District Administration Office, based on its para-judicial jurisdiction, plays an important role in settlement of land acquisition related disputes linked with implementation of development works in the district.

Dauraudi Kalika Hydro (Pvt.) Ltd. has been constructing Daraudi Small Hydropower in Muchowk Village Development Committee of Gorkha district. It is a run-off river type hydro project with the installed capacity of six megawatt. Construction of the hydro was officially started in February 2015 and had planned to complete the installation by April 2016. The estimated cost of the project was NPR. 945,063,936.00. The company is a subsidiary of Kalika Construction (Pvt.) Ltd and solely owned by the Nepalese entrepreneurs. The construction of the hydropower was ongoing smoothly as per the schedule and the progress was satisfactory. In the midst of the accelerated work towards the completion, the project was halted due to land acquisition issue.

2. Problem statement

At the final stage towards completion of the construction work, it was noticed that the project needs to revise its construction plan. The revision included the additional canal work. This additional work required the company to acquire a private land. There is no alternative to the land for the construction of the canal. The company and the landowner tried to negotiate over the price of the land. However, their effort failed to get into agreement. The failed negotiation threatened the postponement of the completion of work and additional cost to the project.

This problem needs to be solved sooner as possible to facilitate the smooth implementation of the development works in one hand and to ensure the fundamental rights of citizen to private property in other side.

3. Case analysis

As the continuation of the trend, the local communities raised their concern over the hydropower and put forth their demands. The inked of an agreement between the promoters and the communities facilitated by District Administration Office, Gorkha has settled the issue. The company agreed to allocate some amount of income for the socio-economic development of the catchment areas. The company has completed the production test successfully. After the test, it was realized that an additional canal was required. For this additional work, the company required the additional land. With the prefeasibility study, the company identified a private land suitable for the construction of outlet canal.

With the proposal to purchase the land in the prevailing market rate, the company approached the owner of the land. During the negotiation, the owner hiked the price of the land irrationally. The proposed cost was NPR. 3,000,000.00 for three ropani of land. The proposed cost is higher than the prevailing rate by ten folds. With the failed negotiation effort, the company approached District Administration Office, Gorkha for the necessary facilitation.

Problem	• Lack of agreement for land acquisition
Interest	• Completion of the project on time or sooner as possible (company); • Increase price/benefits of the land significantly higher as possible (landowner)
Demand	• Acquisition of land in prevailing market price or slightly higher (company); • Reserve the right to decide to sell or not as private property (landowner)
Need	• Land acquisition (company)
Cause	• No successful negotiation in price of land between the company and the landowner
Effects	• Delay in completion of work and generation of electricity

Fig. 1. Case analysis of conflict related to Daraudi Small Hydropower Project

As there is no alternative of the land for the canal work, the issue has halted the construction of the remaining work. The project has planned to connect the produced electricity to the national grid in the month of April 2016. However, the planned has to be postponed to indefinite period. As mentioned in figure 1 above, it will delay the completion of construction work and increase costs significantly. The postponement of the starting date of electricity generation will result in loss of income of the company and revenue to the country for months. Sooner the completion of work, the starting date of income generation from the hydropower would be earlier.

4. Initiatives to solve the problem

4.1 Facilitation for negotiation

Local Administration Act, 2028 Article 5(5b) states the functions, duties and powers of the District Administration Office shall be - to provide assistance in development activities run by Government of Nepal, District Development Committee, Municipality and Village Development Committee in the district. As per the provision, the office facilitated the negotiation between the two parties.

District Administration Office, Gorkha upon the request of the conflicting parties initiated the dialogue making processes. It called both the parties and held some rounds of discussion on the issue. The parties put forth their agenda and issues of concern. The company agreed to purchase the land at the prevailing rate or a bit higher if the landowner agreed to sale the land.

But, the landowner set the selling price much higher than the current rate. However, the negotiations failed and the issue has remained still unsolved. As a way out for further step ahead, a committee was deemed necessary for valuation of the land.

4.2 Formation of the compensation fixation committee

As per the Land Acquisition Act, 2034 Article-3 provides the authority to acquire land as stated- Government of Nepal may, if it so deems necessary, acquire any land at any place for any public purpose, subject to compensation under this Act. Further, Article-16(2) of the Act clarifies the criteria to be considered while determining compensation for the land to be acquired for institutions other than local bodies and institutions fully owned by the Government of Nepal. The criteria are: price of the land at the time of the publication of a notice of land acquisition, the value of the crops, wall, sheds, etc, if any, acquired along with the land and the losses the concerned person will suffer as the result of shifting his/her residence, or the place of his/her business, by reason of the acquisition of his/her land. Given the provisions, the office revised the compensation set by a committee formed in 2071.

District Administrative Office, Gorkha formed a committee comprising of three members representing District Land Administration Office, District Survey Office and District Administration Office to update the land valuation rate of the Village Development Committee. The committee calculated the rate based on the prevailing criteria and provided the rate. A meeting was called again for further discussion. The landowner did not agree to sell the land at the updated rate and still bargained to increase the selling rate. Understanding the necessity and lack of alternative to the company, the landowner had been raising the price further higher.

4.3 Forceful acquisition of the land

As the problem sees no way out in consensus, a meeting was called by the District Administration Office representing the conflicting parties. The meeting decided to acquire the land forcefully for the common goods by providing the compensation calculated based on the prevailing land price.

5. Conclusion

Daraudi Small Hydro project development is being carried out smoothly with the plan to upload six megawatt of electricity to the national grid in April 2016. In the meantime, the need of additional canal work was realized during the test production phase. The canal work required acquisition of additional private land. The negotiation between the company and the owner failed as the owner set the selling price of the land much higher than the prevailing rate. There is no alternative of the land for the construction of the canal. As the last resort, the company approached District Administration Office demanding necessary actions with the hope to get the land at a reasonable price.

As per the provisions coined in Local Administration Act, 2028 and Land Acquisition Act, 2034, the District Administration Office, Gorkha facilitated the negotiation. At the initial rounds of discussion, the negotiation could not ink an agreement. Then, the local administration, using

the provisions of Acts, decided to acquire the land forcefully providing the compensation at the prevailing rate. The forceful intervention provided the way to the company for the construction of the canal. However, the negotiation failed to make decision in consensus. The dialogue ended up following the competing strategy of conflict resolution. The company is feeling the situation of win; the local administration is having the feeling of accomplishment, whereas the landowner is feeling the situation of imposed loss. The landowner has appealed against the decision in the Ministry of Home Affairs recently. This indicates that sometimes just following the set guideline and complying with the set norms may not ensure sustainable solutions to the problems. The conflict has not been resolved, but escalated at higher level now.

The conflict would have been resolved in win-win situation if handled with a bit patience and greater involvement of other influencing stakeholders. With the additional moral pressure from the civil society and the local political parties, the issue would have been solved locally. Both the parties would accept the negotiated deal willingly at the end. More options would have been explored to meet the need and demand of both the parties. Just stick to the price negotiation distracted the parties from exploring other viable and mutually accepted alternative proposals for its collaborative solution. This deal would have averted the possible further obstruction in completion of the hydro project, saved time and cost and provided an exemplary initiative of effective negotiation lead by District Administration Office in managing conflict in development work.

Dual Marriage Registration in Dhangadhi Sub-Metropolitan City Office

Yashoda Aryal

1. Context

Dilli Raj Joshi, a N*ayab Subba* of Dhangadhi Sub-metropolitan office working in Inventory section seemed to be sad. I was placed in Inventory Section on 29th Chaitra, 2072. Sharda Bhat, the operator at vital registration section said that he was not able to cope with the incidence he encountered with and was being disturbed. She said that he was accused by general public as being bribed for marriage registration of a previously married man who already had a registered marriage in the office of Sub-Metropolitan City. The victim killed herself on 2072 Falgun 16. Mr. Joshi is the contact person for ward no 4. As there are no local representatives, office has delegated its employees preferably residing in the same locality for making recommendation for registration of vital events i.e. birth, death, migration, marriage and divorce.

2. Problem statement

Shrawan 4, 2072 was a normal day in office. A couple, whom he has known for years, came for registering marriage. He simply recommended them for registration. They went to the vital registration section. This section is always crowded and busy. Sharda Bhat, the in-charge of the section registered their marriage in Management Information System (MIS), gave them an electronic copy as they were just like the regular clients in the office.

The clients filled up the form, marriage was registered normally. Everything was alright, until the sub-metro police sent a letter asking to make documents of proof of the marriage registrations of Rajesh Dhakal (name changed) and Rojina Khanal (name changed) in 2072/11/19. The office sought for the records which was retrieved from Management Information System (MIS) and did make available to the police. The electronic certificate do not have finger prints of the clients, it is simply a registration done based on the manual application filled by the client. In the application that is filled manually consists of finger prints that are applied twice, which hence was a trouble to identify whether the finger prints was of Joshi or other person. Because of abscission of proof, it was difficult to identify whether it was Mr. Dhakal or any other person.

The issue was raised when Rajesh Dhakal claimed in the application that he was not married to Rojina Khanal, someone else with a photocopy of his national ID came to municipality and registered the marriage with Rojina Khanal. He accused sub-metropolitan city for being reluctant. The case needed to be solved as the girl was a victim of not being able to stay with her husband. She needed justice so that she could live with the person she got married with.

3. Case analysis

3.1 Case history

Rajesh Dhakal, 29-year-old and a permanent resident of Dhangadhi Municipality has two marriage registrations in Dhangadhi Sub-Metropolitan City office. Rajesh Dhakal and Rojina

Khanal were in relationship and according to the marriage certificate, they were married in 2068/10/24 and registration was done in 2072/04/12. On this date, Mr. Dilli Raj Joshi was the person to recommend for this registration as he was the contact person for them. Their relationship and marriage was full of issues. The main reason was their caste. There are two sects in the Brahmin itself. One is Upadhyaya and the other is Jaisi. The girl belonged to Jaisi Sect. They proposed their families that they would like to get married to each other but both the families rejected their proposal. According to the witnesses in the office, it is said that they were married in 2064 B.S in one of the temples of Dhangadhi. As the girl was not accepted by the boy's family, she lived in Kathmandu since then.

Rajesh was living with his family in Dhagadhi; he was being constantly pressurized to get married to a new girl who belonged to Upadhaya sect. He was compelled and got married to the second girl in 2071/10/28. With his second wife, he registered marriage in 2071/12/22 which was recommended by Mr. Mahesh Prasad Dahal, an employee in the office. Their marriage ceremony was performed in Vanaras, India.

Rojina filed a case in the Sub-Metro Police office appealing that she wants to stay with Rajesh as he was her legal husband too. The police office sent a letter to sub-metropolitan office for making marriage registration documents available. It made the documents available. While searching the document, it was found out that there were two marriage registrations. The first registration was done with the second wife and the second registration was done with first wife.

Then the discussions of the case were made in the Sub-metropolitan office to settle the dispute in presence of legal advisors and social workers. There were several discussions in sub-metropolitan office in various dates; the case was being proceeded without any progress. Later, Rajesh, applied against the sub-metropolitan office that he was not there in the second marriage registration, how it was possible to register a marriage in absenteeism of the service seeker. It was difficult to make a verdict if it was Rajesh himself or any other person that came for registration as the finger prints were doubly printed in the form. When asked to Mr. Dilli Raj Joshi, he says that it was Rajesh who came for the registration along with a woman to register marriage. In the minute of discussion held on 22nd Falgun 2072, it was written that the discussion would be shifted to other day. Rojina said that she needed to go to Kathmandu on the same day and hence she requested the officials to shift meeting date till the time she returns. Tragically, she hanged herself to death on the same evening in front of the house of Rajesh.

3.2 Cause and effect

Families' rejection to the marriage resulted into separation of couple. The first act that is rejection of marriage led the case into vicious circle. As the girl insisted to legitimize her marriage, the family started to make series of actions to avoid a verdict that was favorable to Rojina. Firstly, father of Rajesh offered Rojina a Bigah of land to leave her son. She did not want the land but the person whom she wanted to spend her life with. Secondly, the office said that Rajesh took the original documents of marriage registration and put double finger prints in order to conceal the proof. After doing so, he applied against sub-metropolitan city office that he had been a victim of it. Thirdly, Rojina hanged herself to death as she lost hope of winning

the battle as Rajesh clearly mentioned in his application that she was not his wife and marriage registration was a false one. Finally, the death of Rojina was a cause of imprisonment of Rajesh and his family members. The father has been left in bail but still Rajesh is in the custody until the court makes a decision. Because of rejection of the relationship, the service providers were also in trouble along with a tragic end of life and dismantled social life Rojina, Rajesh and their family.

4. Initiatives to solve the problem

The police used Sub-Metropolitan city office as a place to solve the case which was a good initiative. The case had been discussed in the office quite a few times though the discussions went into vain. The office had a hand print test which was available in the documents but was unsuccessful to verify that it belonged to the same person as it was doubly printed. Though, the documents in the office did not support that they were husband and wife but as a quasi-judicial institution, sub-metropolitan office was trying to settle the case. In the application that Rajesh had presented to sub-metro municipality, it was clearly written that Rojina was not his wife and questioned its legitimacy.

5. Conclusion

The societal values prevalent in our society have set up limitations which are against human wants. Had families of Rajesh and Rojina accepted their marriage, there could have been a happy family. As Rajesh married both the girls, he had marriage registrations with both of them. He used illegal path during registration of marriage. He used double finger prints to destroy the proof that he is the husband of Rojina. Sub-Metropolitan city office could not verify that it was Rajesh who came for marriage registration as MIS system do not have finger printing scanning machine which could act as a proof when required. Rojina killed herself and hence the family members including Rajesh were put in custody. Till now, Rajesh faces charges and is still waiting for verdict of court for his whereabouts and release.